ॐ

न्यायवार्तिकतात्पर्य्यटीकायां

द्वितीयोऽध्यायः।

----:o:----

न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। १ ।। २ ।। अत ऊर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षेत्यादिभाष्यनिराकरणीयामाशङ्कामाह वार्तिककारः त्रिविधा चास्येति। (१८१।४) स्थानवतां क्रमवतां परीक्षावचनमिति प्रमाणमेव परीक्ष्यत इति युक्तमिति। किमत्रादौ प्रमाणं न परीक्षितं, किं तु संश्य एव परीक्ष्यत इत्याह। तानि विलङ्घ्येति। सोऽयं क्रमभेदः कुत इति भाष्यार्थमाह। परीक्षाङ्गत्वादिति। उद्देशक्रमानुरोधेन हि प्रमाणं पूर्वं लक्षितं, न तु लक्षणे संशयस्यास्ति कश्चिदुपयोगः। परीक्षा तु सर्वा विमर्षकरणिकेति परीक्षापर्वणि सर्वथाऽऽर्थक्रमेण संशयस्य पूर्वभावः। यथाऽग्निहोत्रं जुहोतिं पवागूं पचतीत्यत्राग्निहोत्रात्प्राग्भावो यवागूपाकस्य, तस्याग्निहोत्रसाधनत्वात्। संशयलक्षणं चात्र परीक्ष्यते न संशय इति नानबस्थाऽपि। देशयति। ननु चोक्तमिति। शास्त्रगता त्वियं परीक्षा, सा च न विमर्शपूर्वेत्यार्थक्रमाभावान्नोद्देशक्रमो बाधनीय इत्यर्थः। परिहरति सत्यं न निर्णये नियम इति। न निर्णयः सर्वः संशयपूर्वः, विचारः सर्व एव संशयपूर्वः, शास्त्रवादयोश्चास्ति विचार इति तेनापि संशयपूर्वेण भवितव्यम्। शिष्टयोश्च वादिप्रतिवादिनोः शास्त्रे विमर्शाभावो न शिष्यमाणयोः, तस्मादस्ति शास्त्रेऽपि विमर्शपूर्वो विचारइति सिद्धम्। संशीतिरिति संशयस्य निरुक्तम्। (१८२।२) नावधारयतीत्यर्थः। ननु यथा लक्षणार्थः पूर्वनिरूपितस्तथा निर्बीजः पूर्वपक्ष इत्यत आह। तस्य यथाश्रुतीति। परीक्षासाध्यो ह्यर्थस्तत्र व्याख्यानेन लक्षणपदेभ्यः साक्षादेव गम्यत इत्यर्थः। समानमनयोरिति साक्षात्कारं दर्शयति। न हि साक्षात् स्थाणुपुरुषावुपलभमानः समानं चानयोर्धर्म कश्चित्सन्दिग्ध इत्यर्थः। व्यवच्छेदात्मकत्वादिति। न निश्चयोऽनिश्चयस्य जनकः, कारणानुरूपत्वात्कार्यस्येर्थः। न समानधर्माध्यवसायादेवेति संशयलक्षणोक्तकारणमात्रोपलक्षणपरम्। एकवृत्तित्वाच्चेति। न हि यावेवारोहपरिणाहौ स्थाणोस्तावेव पुरुषस्येत्यर्थः ।। १ ।। २ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ३ ।। ४ ।। विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेरिति न स्वरूपविरोधाद्विप्रतिपत्तिरस्तीत्यर्थः ।। ३ ।। ४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ५ ।। तथाऽत्यन्तसंशय इति तत्पदान्तरेण समानधर्मोपपत्त्यादेर्विशेषणमपश्यतः पूर्वपक्षः ।। ५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ६ ।। सिद्धान्तमाह अस्योत्तरमिति । (१८३ । १३) यथो-वा (सू. ६) ।। यदि निर्विशेषणं समानधर्मोपपत्त्यादि संशयकारणमुच्येत ततः पश्चादकरणात्पूर्वमपि न कुर्यादित्यसंशयः पूर्वं वा करणात्पश्चादपि कुर्यादित्यत्यन्तसंशयः, न त्वसौ निर्विशेषणः संशयकारणमिति नासंशयो नात्यन्तसंशय इत्यर्थः। एतेनेति समानपदप्रयोगेण। सदृशार्थो हि समानशब्द इति पूर्वं व्याख्यातम्। यदप्येतत् सारूप्याभावाद (१८४।७)ध्यवसायसंशययोः कार्यकारणयोरिति। विशेषानवधारणमुभयोः समानमित्यर्थः। भाष्यकारेण तु यत्सारूप्यमुक्तं तत्तथा न बोद्धव्यम्। यदि हि कार्यकारणयोरुत्पत्तिः सारूप्यं तदतिव्यापकं चाव्यापकं च। नित्यानामपि कारणत्वात्। तस्मात्सारूप्यशब्दो न सारूप्यस्य निर्देशः। अपि तु कार्यकारणधर्मान्वयव्यतिरेकपर इत्याह। कारणसद्भावादिति। अनवधारणेनैव तत्त्वानुपलब्धेरिति प्रत्युक्तम्। सत्प्रतिपक्षयोरपि मिलितयोरन्यत्रादर्शनेनासाधारणएवान्तर्भावात्, एकैकविवक्षया तु हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः। न चाव्यवस्थातः संशय इति। (१८५।२) नासौ पृथक्कारणमपि तु समानधर्मोपपत्त्यादिपरिकरतयेत्यर्थः। यत्पुनरेतद्विप्रतिपत्ताविति। विषयापेक्षया विप्रतिपत्तिः स्वरूपापेक्षया सम्प्रतिपत्तिरिति। एवमव्यवस्थायामपि द्रष्टव्यम् ।। ६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ७ ।। कोऽस्य सूत्रस्येति तात्पर्यप्रश्नः। उत्तरं स्वयमिति। संशयपूर्वकत्वात्सर्वपरीक्षाणां परिचिक्षिषमाणेन संशयाक्षेपहेतुभिर्न प्रतिषेद्धव्योऽपि तु परैरेवमाक्षिप्तः संशय उक्तैः समाधानहतुभः समाधेयः। वथोहित्वेति भाष्ये यदप्युक्तमित्यथः। शास्त्रकथायां वादलक्षणायामित्यर्थः ।। ७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ८ ।। ९ ।। अथ प्रमाणपरीक्षेत्यादिभाष्यम्। आर्थेन हि क्रमेण संशयपरीक्षायामुक्तेनोद्देशक्रमो बाधितः, प्रमाणादिषु तु तद्बाधकारणाभावाद् उद्देशक्रमानुरोधेन प्रमेयादिभ्यः प्राक् प्रमाणान्येव परीक्षितानि, तत्रापि प्रथमं प्रमाणसामान्यलक्षणपरीक्षा, तत्पूर्वकत्वाद्विशेषलक्षणानाम्। तत्र

सामान्यलक्षणमुपलब्धिसाधनं प्रमाणमिति, तच्चोपलब्धिसाधनत्वं प्रत्यक्षादीनामेवेति प्रत्यक्षादीनामित्युक्तम्। तदेतदाह वार्तिककारः। अथेदानीमिति। (१८६ । १) परीक्षणीयं पृच्छति। किं पुनरेषामिति। सर्वैरेव वादिभिः स्वसिद्धान्तव्यवस्थापनाय प्रमाणान्यभ्युपगन्तव्यानि, तदभावे तव्यवस्थानुपपत्तेः। यस्य तु स्वपक्ष एव नास्ति, नासौ लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः। तस्मात्सर्वप्राणभृत्सिद्धेर्न प्रमाणसामान्यं परीक्षणीयमिति भावः। उत्तरम्, आदौ तावत्संभव इति। न परीक्षा संशयमन्तरेणेति संशयबीजमाह। सदसतोरिति। पूर्वपक्षमाह। व्युदस्यसंशयमिति। अयमत्र पूर्वपक्षिणो माध्यमिकस्याभिसन्धिः। यद्यपि मम विश्वविचारासहत्ववादिनःप्रमाणं नाम न किञ्चिदस्ति विचारसहं, तथाऽपि लोकसिद्धान्येव प्रमाणानि तैरेव प्रमाणैः पर्यालोच्यमानानि विचारं न सहन्ते, सोऽयं प्रमाणानामपराधो यानि स्वविरोधेन विलीयन्ते न ममापराध इति। ज्ञानं हि प्रमाणं तद्योगात्प्रमेयमिति चार्थ इति च भवति। तद्यदि प्रमाणं पूर्वं प्रमेयादर्थादुत्पद्यते ततः प्रमाणात्पूर्वं नासावर्थ इति इन्द्रियार्थेत्यादिसूत्रव्याघातः ।। ८ ।। ९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। १० ।। अथ पूर्व प्रमेयं पश्चात्प्रमाणं तत्राह। पश्चादिति। यद्यपि स्वरूपं न प्रमाणाधीनं, तथापि तस्य प्रमेयत्वं तदधीनं, तदपि चेत्प्रमाणात्पूर्वं न प्रमाणयोगनिबन्धनं स्यादित्यर्थः। तदिदसुक्तं प्रमेयसंज्ञेति ।। १० ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ११ ।। यौगपद्ये दृष्टव्याघातः, सूत्रव्याघातश्च। प्रयोगस्तुप्रत्यक्षादयो न प्रमाणत्वेन व्यवहर्त्तव्याः कालत्रयेऽप्यर्थाप्रतिपादकत्वात्। यदेवं न तत्प्रमाणत्वेन व्यवह्रियते, यथा शशविषाणं, तथा चैतत्तस्मात्तथेति। एवं पूर्वपक्षिते सिद्धान्तमाह। अत्र समाधिरिति। उपलब्धिहेतोरित्यादिभाष्यस्य कालत्रयेऽप्यर्थाप्रतिपादकत्वादिति हेतोरसिद्धतोद्भावनमर्थः। स्वयं वार्त्तिककारोऽस्यानुमानस्य दूषणमाह। प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति चेति। (१८७।२) लब्धात्मकं खल्वनुमानं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामप्रामाण्यमापादयेत्, न त्वलब्धात्मकं, तस्य तु प्रतिज्ञाविरोधेनात्मलाभ एव नास्तीति कथं तेषामप्रामाण्यमापादयितुमर्हतीति भावः। यदि प्रमाणानि नार्थं साधयन्ति, प्रत्यक्षादीनीत्येव न स्यात्। न खलु तानि प्रमाणतोऽसिद्धानि प्रत्यक्षादीनीत्येव भवन्तीत्यर्थः। न चैतेषामर्थसांधनत्वं सामान्यविशेषाभिधायिप्रत्यक्षादिपदगोचरताऽपीत्याह। कथं चान्यथेति। अपि च प्रामाण्यनिषेधे न प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनामसत्त्वम्। न ह्यकमण्डङ्कुत्क्षलुर्माणवक इत्यनेन माणवकः प्रतिषिध्यते, किं तर्हि ? तस्य कमण्डङ्कुत्क्षलुयोगो धर्मः, ततश्च प्रमाणानामसत्त्वं पूर्वपक्षिणोऽभिमतं न स्यादित्याह। धर्मप्रतिषेधाच्चेति। शङ्कते। अथ भावस्यास्वतन्त्रत्वादिति। निराकरोति। एवमपीति। प्रतिषिध्यमान (१८८।३) इति मात्रे वक्तव्यये विधीयमान इति दृष्टान्तार्थम्। एतेन तद्धितार्थ इति। प्रामाण्यपदार्थ इत्यर्थः। यथाश्रुतश्च हेतुर्व्यधिकरण इत्याह। यश्चायं हेतुरिति। यत्पुनरित्यादि भाष्यं व्याचष्टे। यत्पुनरेतत्प्रमाणेनेति। संभवः प्रत्यक्षादीनां निवर्त्यत इति। प्रत्यक्षादीनामभावे कारकहेतुवचनमित्यर्थः। असम्भवं प्रत्यक्षादीनां सिद्धमेव ज्ञापयतीत्याह। अथासम्भवो ज्ञाप्यते। न ह्यसतो निवृत्तिरिति (१८९।३) नासनू घटो मुद्गरप्रहारेण निवर्त्त्यत इत्यर्थः ।। ११ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। १२ ।। देशयति। त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरित्येवमभिधानेनेति। परिहरति। नैष दोष इति। त्वद्वचनं त्वदभ्युपगमविरुद्धमस्माकं तु नैतद्वचनं नाभ्युपगमविरुद्धमित्यर्थः। न च धर्मिणां प्रतिषेधे कश्चिन्न्याय इति। (१९०।१) नानुमानं धर्मिप्रतिषेधे प्रभवति, आश्रयासिद्धत्वाद्धेतोरित्यर्थः। अपि च प्रमाणमात्रमधिक्षिपतः प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमिति च वाक्ययोरर्थभेदाभेदौ विचारं न सहेते इत्याह। प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति। एवमेव वक्तव्यमिति। नञोरप्रयोगेण लाघवात्। सो ऽसाधर्म्ये वेतिति। यदा सत्येव घटे तस्यासामर्थ्यं विवक्षित्वोच्यते नास्ति घट इति नोदकाहरणसमर्थ इति तदा गम्यते। तन्त्रान्तराभ्युपगतानां प्रतिषेध इति। तन्त्रान्तरे यादृशं प्रमाणमग्युपेयते तादृशस्याभ्युपगमो भवति। यथा प्रधानं नास्तीति जगत्कारणस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वं प्रधानत्वं तत्प्रतिषिध्यते, न युनर्जगत्कारणं, तस्यान्यादृशस्याभ्युपगमादिति। कथमिति प्रमाणाक्षेपः। कस्येति प्रतिपाद्याक्षेपः। कश्चेति प्रतिपादकाक्षेपः। प्रतिपाद्याक्षेपं विभजते। अप्रतिपन्न इति। प्रतिपादकाक्षेपं विभजते। प्रतिपन्नश्चेति। क्व (१९१ । १) प्रतिपाद्ये। किं प्रतिपाद्यत इति। यद्युपादीयते उदाहरणं तत्प्रमाणेनानवधारितं न शक्यमुपादातुमिति भावः ।। १२ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। १३ ।। न केवलमशक्यं व्यर्थं चेत्याह। प्रत्यक्षादीनां चेति। सर्वैः प्रमाणैरिति। उहाहरणादिविषयैः प्रमाणैर्विप्रतिषिद्धो विरुद्धो भवति, बाधितविषयतया प्रमाणाभासो भवतीत्यर्थः। विरुद्धं चेत्याह। सिद्धान्तमभ्युपेत्येति। प्रमाणानामित्यवयवाभिप्रायम्। अवर्जयन्निति वर्जनविरुद्धमुपादानमुच्यते, उपाददान इत्यर्थः ।। १३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। १४ ।। तत्प्रामाण्येवेति। अस्यार्थः। यदि माध्यमिको ब्रूयात् प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं

त्रैकाल्यासिद्धेरिति स्ववाक्यावयवाश्रितानि प्रमाणानि यथालोकप्रतीतिसिद्धानि, तैरविचारितसिद्धैरितरेषां प्रामाण्यं प्रतिषिध्यत इति। तत्रेदमुच्यते। तत्प्रमाण्ये वा अवयवाश्रितपरतयक्षादिप्रामाण्ये न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधोऽवयवाश्रितानामेव प्रामाण्याभ्युपगमात्। किं पुनरिदमविचारितसिद्धत्वं, किं विचारासहत्वम्, आहो सर्वजनसिद्धतया सन्देहानास्पदत्वम्। तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे विचारासहत्वेन स्वयं दुस्थितेनान्येषां प्रामाण्यं बाध्यत इति सुभाषितम्। तस्मादुत्तरः कल्पः, तथा च न सर्वप्रामाण्यं तस्यैव प्रामाण्यात्। अत्र भाष्यं, वीत्ययमुपसर्गः सम्प्रतिपत्त्यर्थे प्रतिषेधशब्दार्थमनुजानाति विशेषमभिदधातु न तु तव्द्यतिरिक्तार्थो न व्याघातवचन इत्यर्थः। तदिदमुक्तं न व्याघाते। कस्मादर्थाभावात्। स्ववाक्यावयवाश्रितानां हि प्रमाणानां प्रामाण्ये सर्वप्रमाणप्रतिषेधव्याघातः पूर्वमुक्तस्तत्प्रतिषेधः पूर्वेणविरुध्यते। अशक्यश्चेति अर्थाभाव इत्यर्थः। तदेतद्वार्त्तिककारो व्याचष्टे। वीत्ययमुपसर्गोविशेषप्रतिषेधे। (१९२ । १) यावदुक्तं भवति विशेषेण सर्वेषु प्रमाणेषु प्रतिषेध इति, तावदुक्तं भवति विप्रतिषेध इति, प्रतिषेधशब्दार्थाभ्यनुज्ञानत्वाद्विशब्दस्य। तेन न सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यनेन विपदसहितेन किमुक्तं भवति। इदमुक्तं भवति कानिचिदिति। अवयवाश्रितानि प्रमाणानि विचार्य समुदायं विचारयति। चच्चेति ।। १४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। १५ ।। तदिदं सूत्रकारेण त्रैकाल्यासिद्धेरित्यनुयागस्यप्रतिषेधेऽपि

साम्यादप्रमाणविरोधश्चापादितः, सम्प्रत्यसिद्धतोद्भावनपरं सूत्रं पठति। त्रैका-द्धेः [सू. १५] तत्पाठमाक्षिपति। किमर्थमिति। स्वातन्त्र्येण चेदस्य सूत्रस्यार्थः पूर्वमुक्तः, कृतं सूत्रपाठेनेत्यर्थः। परिहरति। पूर्वोक्तेति। न तदस्माभिरुत्सूत्रमुक्तमपि तु सूत्रार्थ एवेति ज्ञापनार्थं सूत्रपाठोऽस्माकमित्यर्थः। नियमेन यः प्रतिषेधः पूर्वमेव वा पश्चादेव वा सहैव वेति तं प्रतिषेधति। अनियमेति। खलुशब्दोऽयं यस्मादर्थे। यस्मादनियमदर्शोऋषिः। वार्तिकं तदुत्थानज्ञापनार्थः सूत्रपाइ इति दर्शयति। पाठक्रममतिलङ्घ्य कस्मात्तत्रैवेदमिति। अत्रैव तद्भाष्यं कस्मान्नोक्तमिति च द्रष्टव्यम्। परिहरति। अविशेषादिति। अथ शब्दः श्रोत्रविवरे समवेतः कथमातोद्यमसंबद्धं गमयतीत्यत आह। योऽसौ वीणावेणुशब्दयोरिति। अयं शब्दो धर्मी वीणाङ्गुलिसंयोगजशब्दपूर्व इति साध्यो धर्मः, तन्निमित्तासाधारणधर्मवत्त्वात्, पूर्वोपलब्धवीणानिमित्तध्वनिवदिति। तदिदमुक्तं वीणानिमित्तकत्वमिति। धूमदर्शनादिति। संयोगिना हि वढिद्धठुड़१४;ननना विशिष्टो धूमोऽनुमीयते न कारणेन, अस्तीति वर्त्तमानावभासानुपपत्तेरिति ।। १५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। १६ ।। १७ ।। १८ ।। यत्पुनराक्षिप्यते यदनियतं न तत्परमार्थसत्--यथा रज्ज्वामारोपितं सर्पत्वं, तामेव हि रज्जुं तदैव कश्चित्सर्प इति कल्पयति कश्चिद्धारेति। स एव कदाचित्सर्प इति कल्पयित्वा पश्चाद्धारेति कल्पयति, तथा च प्रमाणप्रमेयभावस्तस्मान्न परमार्थसन्निति। अत्रेदमुत्तरसूत्रम्। प्रमेया च तुला प्रामाण्यवदिति (सू. १६)। तद्योजनिकां करोति। प्रमाणं प्रमेयमिति चेयमिति। अयमभिसन्धिः। क्षणभङ्गपरिणामनिरासे सति स्वकारणादुत्पन्नं स्थिरं वस्तु तत्तद्वस्त्वन्तरसन्निधानात्तत्तद्धर्मयोगे सति तत्तदबुद्धिव्यपदेशमनुभवति। समावेशं दर्शयितुंपृच्छति। यदा पुनरिति। (१९३ । १) उत्तरम्, तदा निमित्तेति। अस्वय चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रं प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदिति। न केवलं प्रमाणं समाहारगुरुत्वे तुला, यदा पुनरस्यां सन्देहो भवति प्रामाण्यं प्रति तदा सिद्धप्रमाणभावेन तुलान्तरेण यत्परीक्षितं सुवर्णादि तेन प्रमेया च तुला, प्रामाण्यवत्। यथा प्रामाण्ये तुला प्रमेया च तथाऽन्यदपि सर्वं प्रमाणं प्रामाण्ये प्रमेयमित्यर्थः। तदेतद्भाष्यकृदाह, एवमनवयवेन कार्त्स्न्येन। तन्त्रार्थः। शास्त्रार्थ इति। क्वचित्प्रमातृत्वप्रमेयत्वप्रमाणत्वादीनां समावेशो यथाऽऽत्मनि। स हि प्रमाता प्रमीयमाणश्च प्रमेयं, तेन तु प्रमितेन तद्गतगुणानतरानुमाने प्रमाणम्। क्वचित्पुनः प्रमाणत्वप्रमेयत्वफलतवानां समावेशो यथा बुद्धौ, क्वचित्पुनः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः,--यथा संशथादौ। सेयं समावेशस्य तन्त्रार्थव्याप्तिरिति। तथा च कारकशब्दा इति। अत्र पूरयित्वा व्याचष्टे वार्तिककारः। यथा च प्रमाणेति। यावन्ति। यत्र निमित्तानि तावतां तत्र नैमित्तिकानां प्रवृत्तेरवश्यंभावो नियमः। खस्थितौ वृक्षः स्वातन्त्र्यात्कर्तेति भाष्यम्। तत्र स्वातन्त्र्यं पृच्छति वार्त्तिककारः, किं पुनः स्वातन्त्र्यमिति। इतरकारकाप्रयोज्यत्वं, (सः प्रयोजको ऽयं न कारकान्तराणां) प्रयोजकत्वं च कारकान्तराणां कर्तुः स्वातन्त्र्यमुक्तम। इह तु कारकान्तराणामभावात्तादृशं स्वातन्त्र्यं नास्तीति भावः। उत्तरं कारकान्तरानपेक्षत्वं, कारकान्तरापेक्षस्य हि प्रयोजकतया कथञ्चित्स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदनपेक्षस्य नितरां स्वातन्त्र्यमित्यर्थः। यदाऽयं स्थितिशब्दो गतिप्रतिषेधवचन इति। यावदुक्तं भवति न गच्छतीति, तावदुक्तं भवति तिष्ठतीति। अत्र च निषेधस्य निषेध्याधीननिरूपणतया तदुपाधिः पूर्वापरीभावो न तु स्वरूपेण निषेधस्य पूर्वापरीभावसम्भव इति। यदाऽप्यस्तेरभिधायक इति। सत्तासामान्याभिधायक इत्यर्थः। अस्ति व्यनक्तीति। वृक्षस्य हि महत्त्वे सति रूपवत्त्वे सति

सत्तासमवाय एव सत्ताव्यञ्जकत्वम्, तत्र चानपेक्ष इत्यर्थः। गेहसम्बन्धानुभावो (१९४ । २) गेहसम्बन्धप्राप्तिः समवायः। तद्विषया क्रिया गतिविधारकः प्रयत्नस्तेन हि स तिष्ठति। घटो गृहेस्तीति त्वौपचारिकः प्रयोगः। यदाऽप्ययमभग्नवचन इति। अत्रापि निषेध्यस्य पूर्वापरीभावोपाधिरेव निषेधस्य तथाभावः। अथ वा तिष्ठतीत्यत्रापि कया चिद्विवक्षया कारकान्तरापेक्षाऽस्तु, तथाऽपि तत्प्रयोजकत्वेनैव स्वातन्त्र्यमित्याह। समुदायेति। अवयवानां समूहः समुदायस्तदेकदेशोऽवयव इति। ध्रियत इति कर्त्तरि लकारः। प्रत्यभिज्ञानविषयता वा स्थितिः। तस्यां सत्यामपि कारकान्तरापेक्षायां प्रयोजकतया स्वातन्त्र्यमित्याह। पूर्वापरेति। अनेके पर्यायवन्तः प्रत्ययाः प्रागनु तत्ताश्रयस्य धर्मिणः पुनरनुभवः। अथ स्मृतिरथ प्रतिसन्धानमिति। वैनाशिको देशयति। चक्रेति। यदेव दण्डद्युत्द्;संयोगेन चक्रभ्रमणं तदेवेदमुपरतेऽपि दण्डद्युत्द्;संयोगे इत्यर्थः। परिहरति न प्रमाणेति। नासति बलवति बाधके प्रमाणे प्रत्यभिज्ञानस्य शक्यं मिथ्यात्वं, ज्वालादिषु तु तदस्तीत्यर्थः। न च समस्तप्रतिसन्धानप्रत्ययमिथ्यात्वे मिथ्याप्रतिसंधानप्रत्ययो भवितुमर्हति बीजा (भावा) दित्याह। मिथ्याप्रत्ययाश्चेति। वैनाशिकः पृच्छति। अथ भवत इति। एवं ब्रुवाणः प्रत्यक्षमप्रमाणयन्न शक्यस्तेन बोधयितुमित्यनुमानं प्रमाणमाह। उक्तं प्रमाणमात्मलक्षणे। रूपेति। (१९५।४) अनुमानान्तरमाह। कार्यस्येति। कार्यकालानुभवनं कार्यकालप्राप्तिः। वैनाशिकः शङ्कते। अनाधारमिति। प्रतीत्य पूर्वभावं विकृत्येत्यर्थः। दूषयति। तन्नेति। ओधयस्याधारसमानकालत्वमनुभवसिद्धं तेनाधारेण कारणेनु कार्यकालं स्थातव्यम्। अनाधारत्वं तु कार्यस्य नानुभवगोचरः, अपि तु युक्त्या साध्यं, सा च दृष्टान्ताभावादनुपपन्ना। न च विप्रतिपत्तिमात्रादनुभवः शक्योऽपवदितुं, क्षणभङ्गसाधनानि च निराकरिष्यन्ते। यदि हि रूपादीनामाधारवत्त्वं निषिध्यते ततोऽस्याभ्युपगमविरोधोभवति, भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिका रूपादय इति। अभ्युगमान्तरविरोधमाह। यच्चेक्तं भवद्भिरिति। न केवलं रूपादीनामाश्रितत्वं भवद्भिरभ्युपगतमुपपन्नं चेत्याह। अनाश्रितत्वाच्चेति। पृच्छति। कर्मणि कः कारकार्थः। (१९६।३) कारकशब्दार्थः। क्रियानिमित्तं हि कारकं यत्पुनः क्रियाया एव व्याप्यं न तत्क्रियानिमित्तमिति न कारकम्। अकारकं च कथं कर्म। कारकाधिकारित्वात् कर्मसंज्ञाया इति भावः। उत्तरं क्रियाविषयत्वमिति। अनात्मसमवेतक्रियाफलशालित्वं क्रियाविषयत्वं कर्मत्वं, देवदत्तसमवेतया हि क्रियया दर्शनलक्षणया वृक्षविषयोऽनुभवोजन्यते, इदमेव चानुभवस्यार्थविषयत्वं यदर्थाधीननिरूपणत्वमित्युक्तं प्रमाणलक्षण इति। तेन क्रियांविषयस्य क्रियातः प्राग्भावाद्युक्तं कारकत्वम्। एवं च विकार्यप्राप्ययोरुपपन्नः कर्मभावः निर्वर्त्यस्य तु पदादेर्यद्यपि क्रियायाः प्राग्भावो नास्ति, तथाऽपि तदवचवानां तन्तून प्राग्भावस्तेषां तादर्थ्येन पटत्वे उपचारात्पटं करोतीति युक्तः प्रयोगः। तथा हि सहचरणादिसूत्रे वक्ष्यति कटार्थेषु वीरणेष्विति। एतेन कर्मलक्षणेनार्हि लङ्घयति, ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यादयोऽपि सङ्गृहीता वेदितव्याः। नगरं गच्छति चैत्र इत्यत्र यथा प्राप्तिर्नगरसमवेता, एवं चैत्रसमवेताऽपीति चैत्रस्यापि क्रियाजनिकफलशालिनो मा भूत्कर्मत्वमित्यत उक्तमनात्मम्वेतेति। आत्मविषयेऽपि च मानसप्रत्यक्षे यद्यप्यात्मनो न कर्मता, तथाऽपि ज्ञानक्रिया सकर्मिकैवात्मधर्मस्यात्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचित्कर्मणो।वभासनादिति सर्वमवदातम्। वृक्षः सम्प्रदानं भवतीति। पाणिनीयलक्षणानुरोधेन लौकिकप्रयोगानुरोधाच्च सम्प्रदानमिति नेयमन्वर्थसंज्ञेति भावः। गुरुत्वप्रतिबन्धे कारणमिति प्रकृतोदाहरणाभिप्रायम्। तथा च गुणादीनामप्योधेयत्वाधिगतेर्द्रव्यादिभिराधेयभावः सिद्धो भवति। तेन न द्रव्यस्वभावः कारकमिति यदुक्तं माध्यमिकेन तदस्माकमभिमतमेव, काल्पनिकं तृ कारकं न मृष्यामह इत्यनेनाभिसन्धिना भाष्यकारेणोक्तम्। एवं च सतीति। न क्रियामात्रमिति(१)। नावान्तरक्रियामात्रम्। यत्प्रधानक्रियासाधनमवान्तरक्रियाविशेषयुक्तमिति। तदेतदनुभाष्य वार्तिककारो व्याचष्टे। एवं च सतीति। तदनेन कारकसामान्यमुक्तम्। विशेषलक्षणपरं भाष्यं यत् क्रियासाधनं स्वतन्त्रमिति, तव्याचष्टे यदा तु विशेष इति। (३९७।२) स्यादेतत्। क्रियासाधनकित्येतावदेवास्तु, क्रियाविशेषयुक्तमिति वा कृतभुभयोपादानेनेत्यत आह। सर्वस्य च कारकस्येति। यद्यवान्तरक्रियामात्रमुच्यते ततस्तस्मिन् सर्वस्य कर्त्तृत्वात्कारकवैचित्र्यं न स्यात्, प्रधानक्रियामात्रोपादाने च तत्र सर्वेषामवान्तरव्यापारमन्तरेण वैचित्र्यायोगादत उभयोपादानं प्रयोजनवदिति। एवं लक्षणत इति भाष्यं व्याचष्टे। एवं च शास्त्रमिति। देशयति। यदीति। परिहरति। न शक्तेरिति। पुनर्देशयति। शक्तेरिति। परिहरति। नैष दोष इति। ननु बुध्द्यादयोऽपि शक्तिव्यक्तिहेतवो न चैते क्रियारूपाः, किन्तु गुणरूपा इत्यत उक्तं क्रियेत्यनेनेति। सामर्थ्यंबलम्। दुर्बलो हि जानन्नप्युपायं न व्यापारयति, यथा पाणिना कुण्ठः कुठारं, तेन शक्तिक्रियासम्बन्धयोः कारकशब्दो मुख्यः, शक्तिमात्रे तु गौण इति। प्रकृते योजयति। कारकशब्दाश्चायमिति । (१९८।५) सम्प्रति प्रकारान्तरेण प्रमाणान्याक्षिप्य

समाधीयन्ते। अस्ति भोः कारकशब्दानामिति। (१९८।७) अत्रैते कल्पा उपप्लवन्ते। किं प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिः समाधना निःसाधना वा। यदाऽपि ससाधना तदाऽपि किमेभिरेव प्रत्यक्षादिभिराहो प्रमाणान्तरेण। यदाऽप्येभिस्तदा।ऽपि किं तयैव प्रत्यक्षव्यक्त्या। अथैका व्यक्तिर्व्यक्त्यन्तरेणेति। तत्र प्रमाणान्तराभ्युपगमे विभागसूत्रव्यावातः, अनवस्थापातश्च। तत्र प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षाद्यन्तराणां ग्रहणे अनवस्थापातः। तयैव व्यक्त्या तु ग्रहणे आत्मनि वृत्तिविरोधः। न हि तयैवासिधारया सैवासिधारा छिद्यते। तस्मादसाधना प्रमाणोपलब्धिः, एवं चेत् कृतं प्रमेयसाधनैः प्रमाणैः, प्रमाणवदसाधनैवास्तु प्रमेयोपलब्धिरिति पूर्वः पक्षः। नासाधना प्रमाणसिद्धिर्नापि प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तप्रमाणाभ्युपगमो येन विभागसूत्रव्याघातः स्यात्। नापि च तयैव व्यक्त्या तस्या एव ग्रहणमुपेयते, येनात्मनि वृत्तिविरोधा भवेत्। अपि तु प्रत्यक्षादिजातीयेन प्रत्यक्षादिजातीयस्य ग्रहणमातिष्ठामहे। न चानवस्था अस्ति किं चित्प्रमाणं यस्त्वज्ञानेनान्यधीहेतुः, यथा धूमादिः। किंञ्चित्पुनरज्ञातमेव बुद्धिसाधनं यथा चक्षुरादि, तत्र पूर्वं स्वज्ञाने चक्षुराद्यपेक्षं चक्षुरादि तु ज्ञानानपेक्षमेव ज्ञानसाधनमितिक्वाऽनवस्थ।, बुभुत्सपा च तदपि शक्यज्ञानं साच कदाचिदेवक्वचिदिति तदर्थं प्रमाणान्तरपेक्षायामनवस्थेतिवाच्यम्। दृष्टार्थे संशयादपि प्रवृत्तौ सत्यां प्रवृत्तिसामर्थ्येन तस्य सुज्ञानत्वात्, अदृष्टार्थेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यावघृतमामाण्यप्रमाणसाधर्म्येण तस्यशक्यज्ञानत्वादिति दिर्शितं प्रथमे सूत्रे। तस्माप्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिर्नचानवस्थेति सिद्धान्तः। भाष्यं--भोइखामन्त्रणे। कुतः पुनरुपलब्धिहेतुत्वमतआह। संवेद्यानिचेति, चोहेतौ। उपलब्धिविषयत्वं कुत इत्यत आह। प्रत्यक्षं मे ज्ञानमिति ।। १६ ।। १७ ।। १८ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। १९ ।। प्रदीपभावाभावयोर्दर्शनस्य तथाभावात्। ज्ञातृमनसोश्च दर्शनादिति (१००।१) भाष्यं, तव्द्याचष्टे वार्तिककारः। न चायमेकान्त इति। ज्ञाता ज्ञेय इति सकर्माभिप्रायं, न ह्यन्यस्पवय समवेता ज्ञानक्रिया येनात्मनः कर्मता स्यात् अपि तु ज्ञातृस्थैव, परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्मेत्युक्तं, तस्मात्सुखादीनामात्मधर्माणामत्र कर्मता, आत्मनस्तु प्रकाशमानता, तत्र विवक्षया ज्ञेयत्वाभिधानं, मनस्तु यद्यपि स्वज्ञानं प्रति करणं कर्म च, तथाऽपि न स्वात्मान वृत्तिविरोधः। यदि हि ज्ञातं करणं भवेत्तदाऽऽत्माश्रयदोषप्रसङ्गः। स्वसत्तय। च ज्ञानं प्रति करणम्, अन्यच्चास्य ज्ञानमन्या सत्ता, न च तत्समवेता ज्ञानक्रिया, किं त्वात्मसमवेता, तस्माज् ज्ञेयत्वं ज्ञानसाधनत्वं च मनसो न दोषमर्हतीति। येतु प्रदीपप्रकाशो यथा न प्रकाशान्तरमपेक्षते, एवं प्रमाणान्तरमनपेक्षमाणान्यपि सन्ति भविष्यन्तीत्याचार्यदेशीया मन्यन्ते, तान् प्रत्याह। क्वचि-न्तः (सू. १९)।। यथाऽयं प्रसङ्गः प्रमाणानामनपेक्षत्वप्रसङ्गः, प्रदीपे प्रदीपान्तरानपेक्षया
प्रकाशकत्वदर्शनात्प्रमाणान्तरानपेक्षाण्येवालोकवत्प्रमाणानि सेत्स्यन्ति, एवमर्थमुपादीयते प्रसङ्ग, प्रमेयाण्यप्यनपेक्षाण्येव सेत्स्यन्तीत्येवमर्थमप्युपादेयः, तथा च प्रमाणभाव इत्यर्थः। तदेवं प्रदीपदृष्टान्ताश्रयणेन प्रमाणाभावप्रसङ्गमुक्त्वा स्थाल्यादिदृष्टान्तोपादाने तु प्रमाणस्यापि प्रमाणान्तरापेक्षेत्पयाह। यथा च स्थाल्यादिरूपग्रहण इति। तदेतद्भाष्यं व्याचष्टे वार्तिककारः, यथा प्रदीपप्रकाशः सजातीयानपेक्षस्तथा प्रमाणानि सजातीयानपेक्षाणि न पुनर्यथा स्थाल्यादिरूपं प्रमाणापेक्षं तथा प्रमाणान्यपि प्रमाणापेक्षाणीति। कस्मात्पुनः स्थाल्यादिरूपं प्रमाणापेक्षमित्यत आह। स्थाल्यादिरूपप्रकाशने चेति। २०० । १८ प्रदीपप्रकाशस्तत्र प्रमाणमिति लोकसिद्धमित्यर्थः। कस्मादेवं स्थालीरूपवन्न प्रमाणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरेण प्रकाश्यन्तामित्यर्थः। तदनेन प्रदीपदृष्टान्तेन निरपेक्षत्वं न तु स्थाल्यादिदृष्टान्तेन सापेक्षत्वमित्यत्र नियमहेतुर्नास्तीत्युक्तं, नियमान्तरहेत्वभावमाह। अयं च प्रदीपप्रकाशदृष्टान्त इति। यथा हि प्रमाणानि प्रदीपदृष्टान्तेन निरपेक्षाणि, एवं तेनैव दृष्टान्तेन कस्मान्नप प्रमेयाण्यपि, ततश्च प्रमाणाभावप्रसङ्गः। न हि प्रमाणानामेव प्रदीपो दृष्टान्तो न प्रमेयाणामिति नियमहेतुरस्ति। तदनेन यथा प्रसङ्ग इति भाष्यं व्याख्यातम्। प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो भवत्वि त्यनेनायमेव दृष्टान्तो नायमिति नियमो निराकृतः, पूर्वेण तु प्रदीपदृष्टान्तेन निरपेक्षत्वमेव न तु स्थालीदृष्टान्तेन सापेक्षत्वमित्ययं नियमो निराकृत इति न पुनरुक्तम्। प्रकाशकत्वादिना तु हेतुना संगृहीतः प्रदीपदृष्टान्तो भवतीति नियमः शक्यो वक्तुम्। केवलं प्रकाशकत्वं सजातीयान्तरानपेक्षत्वे साध्ये विकल्पनीयं, किमत्यन्तसजातीयमाहो सजातीयमात्रं, यद्यत्यन्तसजातीयं ततः सिद्धसाधनं, न हि चक्षुरादि प्रमाणं स्वग्रहणे चक्षुराद्यन्तरमपेक्षते, अथ कथञ्चित्सजातीयं, तदपेक्षत्वमालोकस्याप्यस्ति, तस्यापि चक्षुराद्यपेक्षत्वात्ततश्च साध्यहीनो दृष्टान्तः, विरुद्धश्च हेतुर्विषयज्ञानमपि विषयज्ञानेन न गृह्यते किंतु ज्ञानविषयेण ज्ञानेनेति नात्यन्तसजातीयमिति, तदनेनाभिप्रायेण वार्तिककृतोक्तमनेकान्त इत्ययं दोषो न भवति। (२०१।३) दोषान्तरं तु भवतीत्यर्थः। इतरग्रन्थस्तु सिद्धान्तं दर्शयद्भिरस्माभिरुपपादितार्थ

इति न व्याख्यातः। येनानवस्थामुपाददीतेति सोपहासम् ।। १९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। २० ।। प्रत्य-त् (सू. २०)।। प्रत्यक्षलक्षणं चानेन सूत्रेणोच्यते प्रत्यक्षस्वरूपं वा, न तावत्प्रत्यक्षकारणमित्याह। यदिदं भवता प्रत्यक्षलक्षणमुच्यत इति। प्रत्यक्षकारणामित्यर्थः। कारणे सति कार्यं लक्ष्यते ज्ञानमिति। द्वितीयं कल्पं शङ्कते अथेति। (२०२।१)सिद्धान्तवाद्याह। नोभयथाऽपीति। लक्षणपक्ष एव सिद्धान्तोऽभिमतः, कारणपक्षाभ्युपगमः प्रौढिवादेन द्रष्टव्यः। सकलप्रत्यक्षव्यापकमसाधारणं कारणमवधार्यते। न हीदृशमन्यत्कारणमात्ममनः संयोगो वा इन्द्रियमनः- संयोगो वा प्रत्यक्षस्यास्ति, पूर्वस्य साधारणत्वाद् उत्तरस्य चाव्यापकत्वादिति। समाधानान्तरमाह, अर्थतो वेत्यादिना मनःसन्निकर्षोऽपि कारणमित्यन्तेन ।। २० ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। २१ ।। तदेवं सिद्धान्तसारमुक्तं नात्ममनसोरित्यादिसूत्रमपठित्वैव भाष्यकारो व्याचष्टे। न चासंयुक्ते द्रव्य इति। सर्वं हि कारणजातं कार्योपजननाय परस्परसमवधानमपेक्षते, अन्यथाप यत्र तत्र स्थितेभ्योऽपि कारणेभ्यः कार्यमुपजायेत। तदात्मनाऽपि मनः- संबद्धेन कार्यंजनयितव्यं, सम्बन्धश्चात्ममनसोः संयोग एव। भवतु वा संयोगजं ज्ञानम्, अर्थेन्द्रियात्मसंयोगजं कस्मान्न भवति, कृतं मनःसंयोगेनेत्यत आह। मनःसन्निकर्षे इति। तस्मादात्ममनःसन्निकर्षोऽपि वक्तव्य इति पूर्वपक्षः। तदिदं नात्ममनसोः सन्निकर्षेत्पादिसूत्रं पाठस्य पुरस्तात्कृतभाष्यम्। तदेतद्वार्तिककारो भाष्यमनुभाष्य पूर्वपक्षसूत्रं पठति। नात्म-त्तिः (सू. २१) ।। सूत्रार्थमाह। आत्ममनसोरिति। पूर्वपक्षस्य क्षणमप्यवस्थानमसहमानो वार्तिककारः प्रतिषेधमस्योक्तं स्मारयति। नोक्तेति। (२०३।२) ।। २१ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। २२ ।। तदेवं द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वपक्षिते सति भावमात्रेण इन्द्रियार्थसन्निकर्षादीनामनेन कारणत्वमुक्तमिति मन्यमानः पार्श्वस्थः प्रत्यवतिष्ठते। सति चेन्द्रियार्थेति (१)। न सति भावमात्रेण कारणत्वमाकाशादीनामपि कारणत्वमतङ्गात्। तादृशश्चात्ममनः- संयोग इन्द्रियात्मसंयोगश्चेति न कारणं युक्तमित्यर्थः। दूषयति। अकारणभावेऽपीति। नान्वयमात्रात्कारणत्वनिश्चयः, अपित्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां, न च दिगादावस्ति व्यतिरेकः, नित्यत्वविभुत्वाभ्यामवर्जनीयः सन्निधिः, सेन्द्रियशरीरवर्त्यात्ममनः- संयोगस्त्वन्वयव्यतिरेकावधृतसामर्थ्यः, सुप्तस्य ज्ञानानुत्पादात्। इन्द्रियारर्थसन्निकर्षे त्वमति विप्रकृष्टे व्यवहिते च ज्ञानं न जायते, इन्द्रियमनःसन्निकर्षाभावे तु नायुगपज्ज्ञानानि भवन्ति, तस्मान्नाकाशादीभिरतिप्रसङ्ग इति। तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे। येच सति भावात् कारणभावं वर्णयन्ति पूर्वपक्षिणश्च सिद्धान्तिनो वा असति न भवतीतर्ि वादागन्तव्यारेको *न तु प्रयोजकस्तान् प्रति पार्श्वस्थो ब्रूते। तेषां दिग्देशेति। यथा चान्द्रमसं रूपमिति। यद्यपि तत्रापि तेजस्यौष्ण्यमस्ति तथाऽप्यत्यन्ताभिभवेन स्वोचितार्थक्रियानुपयोगादसत्कल्पत्वमित्यर्थः ।। २२ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। २३ ।। एवं पार्श्वस्थे निरस्ते पूर्वपक्षी ब्रूते। यद्येवमिति (२०४।२) सिद्धान्त्याह। नोपसङ्ख्येय इति। ज्ञान-धः (सू. २३) ।। अत्र ज्ञानस्यात्मलिङ्गत्वमुच्यते, ज्ञानं तावत्कार्यमनित्यत्वाद् घटवत्। (तच्च) क्व चित् समेवतं कार्यत्वाद् घटवत्। न च तत्पृथिव्याद्याश्रितं मानसप्रत्यक्षत्वात्। यत्पुनः पृथिव्याद्याश्रितं तत् प्रत्यक्षान्तरवेद्यमप्रत्यक्षमेव वा। न च तथा ज्ञानं द्रव्याष्टकातिरिक्ताश्रितम्। तदाश्रयश्च द्रव्यजातीयः, समवायिकारणत्वादाकाशवत्। तस्य च विभुत्वमात्मलक्षणेऽस्माभिरुक्तम्। अतो गुणजातीयं ज्ञानं, कार्यत्वे मति विभुद्रव्यसमवायाच् शब्दवत्। एवं व्यवस्थिते प्रश्नोत्तरे वार्त्तिकगते व्याख्यातव्ये। आत्मसमवायादिति। कार्यत्वे सति विभुद्रव्यसमवायादित्यर्थः। विभुद्रव्यसमवाय एवासिद्ध इति वदतु आह। न पृथिव्यादिगुणः स्वसंवेद्यत्वात। मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वादित्यर्थः। स्वपरसंबद्धं प्रत्यक्षान्तरवेद्यं द्रष्टव्यम्। अन्यथा पृथिव्यादिगुणेन द्वित्वादिना व्यभिचारः स्यादिति। तस्माज् ज्ञानलिङ्ग आत्मा, न त्वसावसंयुक्तो ज्ञानं जनयति। तस्य सदातनत्वे सदा ज्ञानोत्पादप्रसङ्गात्। तस्मात्संयोगभेदं कादाचित्कमपेक्षत इत्यर्थात्सिद्ध आत्ममनःसंयोग इति न सूत्रकृतोक्तः। प्रौढिवादितयैष समाधिरिति दर्शयितुमुक्तमेव परमसमाधिंस्मारयति। उक्तं चात्रेति ।। २३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। २४ ।। अन्यार्थमिति। प्रमेयभूतमनःस्वरूपप्रतिपादनार्थम्। अन्यार्थस्यापिप तदर्थप्रकाशकत्वम् (१०५।२) उपपत्तिः। लिङ्गम्। ईदृशं हि तल्लिङ्गं यदन्यार्थमपि मनसो ज्ञानकारणत्वं प्रतिपादयतीति। न हि ज्ञानं स्वतन्त्रं येन स्वकारणं मनो नापेक्षेत, नापि चक्षुरादि स्वतन्त्रं ज्ञानजनने येन मनोज्ञानकरणं न स्यादित्याह। न चक्षुरादीति। तस्मादर्थप्राप्तत्वादात्मनःसंयोग इन्द्रियमनःसंयोगश्च नोक्तौ सूत्रकारेण ।। २४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। २५ ।। देशयति। अथ कस्मादिति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षेऽप्यर्थतः प्राप्तिरविशिष्टेति भावः। परिहरति। प्रत्यक्षेति सर्वानमिधाने हि प्रत्यक्षं न लक्षितं स्यादिति तल्लक्षणाय किञ्चिद्वक्तव्यम्। तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्ष एव वक्तव्यः, समस्तप्रत्यक्षव्यापकत्वात्

नेतरावव्यापकत्वादतिव्यापकत्वाच्चेति परमः समाधिः ।। २५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। २६ ।। सुप्त-त् (सू. २६) ।। ज्ञानोत्पत्तेरिति सूत्रशेषः। प्रणिधाय सङ्कल्प्य। प्रदोषे सुप्तोऽर्द्धरात्रे मयोत्थातव्यमिति, सोऽर्धरात्रे एवावबुध्यते। प्रबोधज्ञानमिति। प्रबोधे निद्राविच्छेदे सति द्रव्यस्पर्शस्य संज्ञानं प्रबोधज्ञानमित्यर्थः। सुप्तमनसामितिव्याचष्टे। एकदा खल्वयं विषयान्तरेति ।। २६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। २७ ।। प्राधान्ये च हेत्वन्तरम्। तैश्चा-णाम् (सू. २७) ।। इन्द्रियैर्व्यपदेशं विग्रहसमासाभ्यां ज्ञानस्य दर्शयति। घ्राणेति। इन्द्रियविषयसङ्ख्यानुरोधात्तज्ज्ञानस्य तव्द्यपदेश इत्याह। इन्द्रियेति। वार्त्तिकं-यच्चा-साधारणं तेनेति। दिगादिरप्युपाधिकल्पितेन प्राचीत्वादिना कार्यं विशेषयन्नसाधारणमेवेत्यभिप्रायः ।। २७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। २८ ।। अनेन प्रबन्धेनेन्द्रियार्थसन्निकर्ष एव कारणं ज्ञानस्य, न त्वात्ममनःसन्निकर्ष इन्द्रियमनःसनिकर्षो वा ज्ञानकारणमनेनोक्तमिति मन्वानो देशयति।। व्याह-तुः (सू. २८)।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। २९ ।। परिहारसूत्रम् ।। नार्थ-त् (सू. २९) ।। अनेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमात्रमुच्यते। न त्वात्ममनःसंयोगस्येन्द्रियमनःसंयोगस्य वा ऽकारणत्वमुच्यत इति न व्याघात इत्यर्थः। पृच्छति। असति संकल्पे प्रणिधाने चेति। यत्नः प्रणिधानम्। सङ्कल्प इच्छा। उत्तरं। यथैवेति। ननु्वस्य जात्यायुर्भोगनिमित्तत्वमवगतं, न तु मनःप्रेरकत्वमपीत्यत आह। तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसीति। भोगो ह्यदृष्टस्य प्रधानं प्रयोजनं तन्नान्तरीयकतया जन्मायुषी आक्षिपति। स्वसबन्धिसुखदुःखसाक्षात्कारश्च भोगः, तदायतनं च शरीरम्। अप्राप्तं च मनो न तत्र भोगं च भोगविषयौ सुखदुःखे च तयोः कारणं च ज्ञानं जनयितुमर्हति, नूनं तत्प्राप्तिहेतोर्मनःकर्मणः कारणमदृष्टं वक्तव्यम्। अन्यथाऽस्य सर्वद्रव्यगुणकर्मकारणता न स्यात्। मा मूत्सर्वार्थतेत्यत आह। एषितव्यं चास्येति। अणूनां विशेषणं भूतसूक्ष्माणामिति। व्याहतत्वादिति पूर्वपक्षासूत्रम्। अस्य तात्पर्यमाह वार्त्तिककारः। अनेनेति। (२०६।७) नन्वियं त्रिसूत्री इन्द्रिपयार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमाह, न पुनः संयोगान्तरस्य कारणत्वं प्रत्याचष्ट इत्यत आह। इयं किलेति। कारणत्वं प्रतिषिध्यत इत्यभिमानः पूर्वपक्षिण इत्यर्थः। दृष्टव्याघात इति। अयौगपद्यं दृष्टं, तस्य व्याघात इत्यर्थः। शेषं तु भाष्यव्याख्यया व्याख्यातमिति ।। २९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ३० ।। अतः परमिदानीमिति। (२०७।१२) न ह्यवयवीनाम कश्चिदर्थान्तरभूतोऽवयवेभ्योऽस्ति, अपि त्ववयवा एव परमार्थसन्तः, तेषु च कतिपयानवयवान् गृहीत्वा तत्सहचरितानवयवाननुमाय प्रतिसन्धानजेयं वृक्षबुद्धिस्तानेवावयवानालम्बमानाऽनुमानमिति प्रत्यक्षस्यानुमानेऽन्तर्भावाद्विभागसूत्रेण न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदो नोपपद्यत इत्यर्थः। निराकरोति। न यथासम्भवं विकल्पानुपपत्तेः। एकदेशो ह्यवयविन आधार इति। (२०८।१४) एकश्चासौ देशश्चेत्येकदेशः। देशश्चाधारो न चाधेयोऽस्त्यवयवीति कथमाधार इत्यर्थः। आहो शब्दार्थकौशलमाह। शब्देऽर्थे वा कौशलमित्यर्थः। अर्थे तावदकौशलमाह। अकार्येति। कार्यस्यैकस्य कारणानां तदेकं कार्यं कर्तु परस्परप्रत्यासत्तिभर्वति। यथा मृद्दण्डद्रुत्ध्;चक्रसूत्राणां घटे जनयितव्ये प्रत्यासत्तिः। कार्याणां चैकसामग्रीजन्मनां परस्परप्रत्यासत्तिः, यथा रूपरसगन्धस्पर्शानां, कार्यकारणयोर्वा, यथा अग्निधूमयोः, येषां तु न कार्यकानपरणभावो नैककार्यत्वं वा नैककारणत्वं वा, तेषां कुतो नियमवती प्रत्यासत्तिरित्यर्थः। शब्दाकौशलमाह। न च परस्परेति। अवयविनं दधदवयवान्तरमवयवान्तरमपेक्षते। ततश्चावयवाः परस्परोपकारिणो भवन्ति। अवयव्यभावे तु न परस्परोपकारिणः कथमवयवा इत्यर्थः। न चावृक्षप्रतिसन्धानजेति। स्वस्तिमतीं हि गां गृहीत्वा कालाक्ष्यां गवि गौरिति प्रतिसन्धानं दृष्टं, न त्वश्वं गृहीत्वाऽश्वान्तरे गौरिति प्रतिसन्धानं दृष्टं, तत्कस्य हेतोः, तयोरगोत्वात्,
--एवमर्वाग्भागपरभागानामवृक्षत्वाद्वृक्ष इति प्रतिसन्धानं न भवेदित्यर्थः। यद्युच्येत मा भूद्वृक्षरूपधर्मिग्रहः, पूर्वमर्वाग्भागं धर्मिणं वृक्षविशेषमनुमाय प्रतिसन्धास्यतीत्यत आह। न चानुमानम्। (२०९ । ६) कस्मादित्यत आह। अनुमान इति। नायमनुमाता पूर्वमनुपलभ्याग्निमनुमानेन च धूमविशेषणमग्निं प्रतिपद्य प्रतिसंधत्ते अयं धूमोऽयं चाऽग्निरिति। अथ पूर्वं प्रतिसंधानं पश्चादनुमानमित्यत आह। न च प्रतिसन्धायेति। प्रतिसन्धानसमय एवाग्नेरवगतत्वाद्भवितव्यमत्राग्निनेति व्यर्थमनुमानं स्यादित्यर्थः। अभ्युपेत्याह। प्रतिसन्धायापि चेति।किं चार्वाग्भागमयमिति। स भागवान् भागो न भवति किं तु भाग्येव। कस्मान्न पश्यतीत्यत आह। नार्वाग्भागपरभागौ संवद्धौ। (२१० । ४) एकावयविसमवायेन हि परस्परसम्बद्धौ स्यातां, न चावयव्यस्ति, न चापिव संयुक्तौ, संयोगस्यावयविनिरासमार्गेण निरस्तत्वादित्यर्थः। पृच्छति। कथं पुनरिति। उत्तरं नित्यमर्वाग्भागेनेति। सम्बन्धस्तावन्नास्तीत्युक्तमेव। तमभ्युपगय तूत्तरं-- सत्यं सम्बद्धौ सत्यपि सम्बन्ध अशक्यग्रहोऽसावित्यर्थः। सत्यं

सम्बद्धावित्ययमभ्युपगमवाद एव। यच्चेदमुच्यते प्रतिसन्धानप्रत्ययजेति। पूर्वं सत्यपि वृक्ष अवयवानामवृक्षत्वान्नावयवे प्रतिसन्धानजा वृक्षबुद्धिरित्युक्तं, सम्प्रति तु वृक्षस्यासत्त्वेन नावयवे वृक्ष इति प्रतिसन्धानम्रित्यपौनरुक्त्यम्। रूपं च मयोपलब्धं रसश्चेति। य एवोपलब्धा रसप्रत्ययोपरञ्जितः स एव रूपप्रत्ययोपरञ्जित इत्यर्थः। प्रमाणस्य यथाभूतार्थपरिच्छेदकत्वादिति। यथा भ्रान्तमप्यनुमानमर्थसम्बन्धेन प्रमाणमिति न भवति, तथा प्रथमेऽध्याये दर्शितम्। प्रधानानुकारेण (२११।१) भ्रान्तिरिति पिपरीतख्यातौ सत्यां, सा चोपपादिता प्रथमाध्याये। न तथा शब्दस्यार्थानभिधानादिति। कः पुनरयं तथाशब्दार्थः। परमाणूनां रूपं वा नैरन्तर्यं वा संयोगभेदो वा उत्पादभेदो वा। यदि रूपमात्रंए तद् घटादिष्वपीति वृक्षबुद्धिः स्यात्। अथ रूपभेदः, क्षणान्तरेणावृक्षः स्यात्। न हि तत्पूर्वं रूपम्। अथ नैरन्तर्यए तद् घटादिष्वप्यस्ति। न वा क्वचिदपि, गन्धरसरूपस्पर्शपरमाणुव्यवधानात्। न संयोवगो भवद्भिरास्थीयत इति कुतस्तद्भेदः। उत्पादभेदोऽपि परमाणूनां रूपमेव। न हि परमाणुव्यतिरिक्तः कश्चिदस्ति तेषामुत्पादः। रूपं च पूर्वं विकल्पितम्। यदि हि क्वचिदवयवसन्निवेशो वास्तवः पूर्वापरभागादिशब्दप्रवृत्तिहेतुरुपलब्धः स्यात् ततस्तथाशब्दार्थः प्रतीयेत, न तु भवतां क्वचिदेष वास्तवः, वस्तुसतां परमाणूनामभागत्वादित्यर्थः। सामान्यतोदृष्टे धर्मिविषयकमपि प्रत्यक्षं नास्तीति भ्रानतः पृच्छति। सामान्यतोदृष्टस्येति। (२१२।६) उत्तरम्। अयं विशेष इति। द्विकस्य प्रत्यक्षेण प्रसिद्धौ सामान्यतोदृष्टं प्रवर्त्तते। त्रिकस्य तु प्रत्यक्षेण प्रसिद्धौ प्रत्यक्षतोदृष्टमिति विशेषः। सर्वस्याप्रत्यक्षत्वाद् वृक्षबुद्धिर्न प्रत्यक्षतोदृष्टादनुमानादपि सामान्यतोदृष्टादित्याह। भवत्पक्षे त्विति ।। ३० ।। न्या. सू. ।। १ ।। १ ।। ३१ ।। न प्र-त् (सू. ३१) ।। न प्रत्यक्षस्यानुमानता। कुतः यावदेकदेशभूतस्यार्थजातस्य ग्रहणमेकदेशग्रहणादुपलब्धेरित्यत्र हेताविष्यते तावदपि प्रत्यक्षेण। अन्यथैकदेशग्रहणाभावेनानुमानानुदयात्। अनुमानान्तरेण वा तद्ग्रहणे अनवस्थापातात्। अतस्तावतोऽर्थजातस्य प्रत्यक्षेणोपलम्भात्तावत्प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रतिज्ञा हेतुना एकदेशग्रहणानुपलब्धेरित्यनेन बाधिता, एकदेशग्रहणस्य प्रत्यक्षेणानभ्युपगमे वा प्रमाणान्तरस्य तत्रानुपपत्तेरसिद्धो हेतुःए सेयमुभयतस्पाशा रज्जुरित्यर्थः। अनुमानेनैकदेशग्रहणान्नासिद्धो हेतुरित्यत आह भाष्यकारः न चैकदेशग्रहणमिति। अनुमितिरनुमानम्। भावयितुं कर्तुम् अनवस्थाप्रसङ्गेन हेत्वभावादिति। तदेतत्सूत्रं वार्त्तिककारो व्याचष्टे। विरुद्धश्चायमिति। नन्वेकदेशप्रत्यक्षत्वेऽपि तन्मात्रं प्रत्यक्षं, न तु सरूवं प्रत्यक्षं स्यादित्यत आह। न चैवं प्रतिज्ञायते सर्वमिति। अप्रकारवदिति। अनुमानस्य हि त्रयः प्रकारा यादृशा न तादृशाः प्रत्यक्षस्येति। त्रिकालविषयत्वाच्चेति। अनेन परोक्षार्थत्वं सूचयत्यनुमानस्य, प्रत्यक्षं त्वपरोक्षार्थविषयं, तस्मादपि भेद इत्यर्थः। लिङ्गपरामर्शज्ञानस्य प्रत्यक्षफलस्यापि प्रमाणस्य सतो लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यनुग्रहोऽस्त्युत्पत्तौ, न त्वेवं प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य, अत उत्पत्तौ वा कार्ये वा लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यपेक्षेत्यर्थः। अन्यथाऽपि चेत्यादि भाष्यं व्याचष्टेइतश्चेति। (२१३ । ४) न त्वेतदनुमानमित्यादिभाष्यार्थमाह। इन्द्रियेति। इन्द्रियसम्बन्धाच्चार्थस्य प्रत्यक्षमुत्पद्यते, न त्वनुमानमेवमित्यर्थः ।। ३१ ।। न्या. सू. ।। १ ।। १ ।। ३२ ।। अपि चावयविनोऽसत्त्वं मन्यमानेन त्वयैकदेशमात्रोपलब्ध्या वृक्षबुद्धेरनुमानत्वमुक्तंए न त्वियमेकदेशमात्रोपलब्धिरपि तु तस्य तत्सहचरितस्य चावयविन उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सिद्धेरित्याह। न चैकदेशोपलब्धिरिति। तदेतद्भाष्यमनुभाष्य वार्तिककारोव्याचष्टे। न चेति।अत्र देश्यभाष्यम्। अकृत्स्नग्रहणादिति चेत्। उत्तरभाष्यं न कारणत इति। देश्यविवरणम्। न चावयवा इति। एकदेशग्रहणनिवृत्यर्थं हि त्वयाऽवयविग्रहणमास्थीयते, न चैतावता कृत्स्नग्रहणसम्भवो यत एकदेशग्रहणनिवृत्तिः स्यात्। न ह्यवयविग्रहणे कृत्स्ना अप्यवयवा गृहीता भवन्ति। नाप्यवयवी, तस्यार्वाग्भागस्य ग्रहणेऽपि मध्यमपरभागस्थस्याग्रहणादिति देश्यभाष्यार्थः। तदेतद्भाष्यं वार्तिकाकारो व्याचष्टे। नावयविन उपलब्धिरिति। यत्खलु बहुषु वर्त्तते तत्प्रत्येकं समष्ट्या वा, यथा कलंविङ्ककण्ठगुणः। एकदेशेन वा यथा स्रक्सूत्रं कुसुमेषु। न च कृत्स्नैकदेशाभ्यां प्रकारान्तरमस्ति। अनयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वात् नित्यत्वानित्यत्ववदिति। न चैकत्र कृत्स्नसमाप्तावन्यत्र तस्यैव सम्भव इति, तथा सति कृत्स्नसमाप्तेरभावात्, तस्माद्योऽवयवान्तरे दृश्यते नासावववयवीं, तथा चावयवा एवेति प्राप्त मित्यपि द्रष्टव्यम्। न ह्यस्य कारणव्यतिरेकेणेति। (२१४ । ५) यदि ह्येकदेशान्तराण्यस्य स्युः, ततस्तेष्वपि वृत्तविकदेशान्तरकल्यनायामनवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थः। पूर्वपक्षवाद्येव प्रश्नपूर्वकं क्रियातिपत्तिमाह। अथोपलभ्यमान इति। उत्तरभाष्यविवरणपरं भाष्यं कृत्स्नमिति वै खल्वित्यादि। तदेकग्रन्थतया अङ्ग तु भवानित्यादिसम्बोधनोपक्रमं भाष्यं व्यवस्थितम्। तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे। एकस्मिन्निति। अयमभिसन्धिः

यत्तावत्कुसुमेष्वेकंदशेन वर्त्तमानं दृष्टमिति, तदनुपपन्नं, यदि कुसुमेषु सूत्रावयवा वर्त्तन्ते किमायातमवयविनः सूत्रस्य। न ह्यन्यस्मिन्वर्त्तमाने अन्यद्वर्त्तत इत्युक्तम्। न चावयविनोऽभावे भवेत्येतदपि सूत्रमवयव्यवयवैर्वर्त्तत इति। अथ मा भूत्सूत्रं नामावयवि, एकदेशास्तु कुसुमे वर्त्तन्त इति ब्रूमः। तथा च सति नैकमनेकत्रैकदेशेन वर्त्तत्ते किं त्वनेकमनेकत्रेति। तथा च कुसुमपरमाणावेकस्मिन्सूत्रपरमाणुरेको वर्त्तत्त इत्युक्तं भवति, न च वृत्तिरपि परमाणुभ्यामतिरिच्यते यतो भवति वर्त्तते इति, तस्मान्निरन्तरोत्पाद एव परमाण्वोर्वृत्तिरिति व्यवहर्त्तव्या, न पुनः परमाणुस्वरूपातिरिक्ता काचिद्वृत्तिरस्ति वस्तुसती। एवेच कलविङ्ककण्ठगुणवत्प्रत्येकं कृत्स्नपरिसमाप्तिर्वृत्तिरित्यपि व्याख्यातम्। तथा च वृत्तेरभावादेकदेशेन वा कार्त्स्न्येन वा वर्त्तत इति रिक्त वचः। यथालोकप्रत्ययं तु वृत्तेरभ्युपगमे सूत्रं कुसुमेषु नैकदेशेन वर्त्तते, किं तु तदेकदेशाः सूत्रं च कुसुमेषु वर्त्तत इति लौकिकोऽनुभवः। तत्र सूत्रस्य वृत्तिः कुसुमेषु नैकदेशेन वा नापि कार्स्त्न्येन, किं तु स्वरूपतः, एवमवयवेष्ववयविनः स्वरूपत एव। इयांस्तु विशेषो यत्सूत्रस्य कुसुमेषु वृत्तिं प्रति सन्ति भागा अपीति सूत्ररूपं च भागाश्च कुसुमेषु वर्त्तन्त इति, अवयविनस्तु स्वावयवेषु वृत्तिं प्रति नावयवान्तराणि सन्तीति रूपमात्रेण तत्र वर्त्ततेऽवयवीति। तस्मान्न किञ्चित्क्वचित्कार्त्स्न्येनैकदेशेन वा वर्त्तमानं दृष्टमिति तयोर्वृत्तिं प्रति व्यापकत्वमसिद्धम्। रूपस्यैव व्यापकत्वमिति। तच्चावयविन्यप्यस्तीति व्यापकानुपलब्धेरसिद्धेर्नावयविनोऽवयवेषु वृत्तिनिवृत्तिरिति सिद्धम्। यथा च कृत्स्नैकदेशशब्दौ नावयविरूपे वर्त्तेते तथोक्तं वार्त्तिककृतेति। नैकदेशेन वर्त्तते न च कार्त्स्न्येन वर्त्तते अथ च वर्त्तत इति एष वाचोयुक्तिः यद्यथाभूतं वस्तु तत्तथा निर्दिश्यत इहेति योजना। उभयेन व्याघातादिति। (२१५ । ४) एकस्यानेकवृत्तेः एकदेशेन कार्त्स्न्येन च व्याघातप इत्यर्थः। स एव हि धर्मो विकल्प्यते यो विकल्प्यमानो धर्मिणे न बाधते, यथा शब्दो नित्योऽनित्यो वेति, यो ह्यधिकरणं धर्मिणमेव बाधते नासौ धर्मविकल्पोन्याय्यः। आश्रयासिद्ध्या तस्यानुपपत्तेरिति। वस्तु वन्यते यत्सत्तत्सर्वमनवयवं, यथा विज्ञानं, सच्चेदं नीलाद्यनुनवावसितमिति स्वभावहेतुः, सत्तामात्रव्यापित्वादनवयविस्वस्य। तथा ह्येकस्य सत्त्वं विरुद्धधर्मासंसर्गेण व्याप्तं, तद्विरुद्धश्च विरुद्धधर्मसंसर्गो नीलादीनां सावयवत्वे प्रसजन्स्वविरुद्धं विरुद्धर्मासंसर्गं निवर्त्तयंस्तव्द्याप्तं सत्त्वमपि निवर्तयति। तथाहि पाण्यदिकम्पे तत्स्थानोऽवयव्यपि कम्पत इति तस्य जङ्घादिष्वप्यवयवेष्वविशेषावस्थानस्याप्यवयविनः कम्पत उपलभ्येत, न चोपलभ्यते, तस्मात्स एव तदानीं कम्पते न कम्पत इति विरुद्धधर्मसंसर्गः। अथावयवेषु कम्पमानेष्वपि नावयवी तत्समवेतः कम्पते, ततश्चलाचलयोर्वस्त्रोदकवद्युतसिद्धिप्रसङ्गः। एकस्यावयवस्यावरणे तत्तदवयवस्थानोऽवयव्यावृत इति अवयवान्तरस्थानस्याप्यावरणप्रसङ्गः, अभेदात्। न वाऽस्य क्वचिदप्यावरणमित्यविकलो दृश्येत। अवयवस्यावरणं नावयविनस्तस्यान्यत्वात्, न ह्यन्यस्यावरणे अन्यदावृतं भवत्यतिप्रसङ्गादिति चेन्न। अर्धावरणेऽप्यनावृतत्वादवयविनः प्राग्वदविकलग्रहणप्रसङ्गः।

अवयवदर्शनद्वारेणावयविदर्शनाददृष्टावयवस्यावयविनोऽप्रतिपत्तिरिति चेन्न। विकल्पासहत्वात्। किं सर्वावयवदर्शनद्वारेणावयविनः प्रतिपत्तिरुत कतिपयावयवदर्शनद्वारेण। पूर्वस्मिन्कल्पे नावयवी कदाचिदपि दृश्येत। न ह्यसर्ववित्सर्वावयवोपलम्भक्षमः, अर्वाग्भागेन मध्यपरभागयोर्व्यवधानात्। कतिपयावयवदर्शने तु तदभिव्यक्तावल्पावयवदर्शनेऽपि वढद्धठुड़१४;ववयवदर्शनवत्सूलोपलम्भप्रसङ्गः। रक्ते चैकस्मिन्नवयवे तत्स्थानोऽवयव्यपि रक्त इति अवयवान्तरेऽपि तस्याभेदाद्रागोपलम्भप्रसङ्गः। अवयवमात्ररागे वा तत्स्थानस्यावयविनो रूपमरक्तं दृश्यते, सोऽयं विरुद्धधर्मसंसर्ग इति। तदनेनाभिप्रायेण वार्तिककारो ग्रहणाग्रहणलक्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण सर्वानेव विरुद्धधर्मसंसर्गानुपलक्षयति। ग्रहणाग्रहणेति। निराकरोति। न भेद इति। इदं तावदत्र वक्तव्यम्। यद्यनुभूतावसितं नीलमनवयवत्वेन साध्यते, ततः सिद्धसाधनं, नो खलु रूपविशेषो नीलादिरस्माक्रमपि सावयवो गुणत्वात्। तदाश्रयो घट इति चेत्। ननु घट इत्यपि च रूपसगन्धस्पर्शा एवार्थक्रियाकारिणस्तथा व्यपद्दिश्यन्ते, ते च गुणत्वेन निरवयवा एव,न तु तदाश्रयोऽस्ति इत्थं नाम। अथ परसिद्धं द्रव्यं रूपाद्याश्रयं पक्षीकृत परसिद्धेनैव तस्य सत्त्वेनानवयवत्वं साधयति, सोऽयमसिद्धं सिद्धने साधयन् महानैयायिकत्वमात्मनो दर्शयति। न हि स्वयमप्रतीतौ साध्यधर्मिणौ परप्रत्यायनाय कल्पेते। यथा ऽऽहुः। योऽपि तावत्परासिद्धः स्वयंसिद्धोऽभिधीयते। भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतोऽसिद्धे तु का क्रिया " इति। न च प्रसङ्गसाधनेऽप्येतद्भवितुमर्हति। न च सावयवत्वेन, विरोधाभावात्। न चैकस्य विरुद्धधर्मो बाधकं प्रमाणम्। न तावदेकस्यावयविनो ग्रहणाग्रहणे। अवयवावरणेऽपि तस्य कतिपयावयवावस्थानस्य ग्रहणादेव। न च बढद्धठुड़१४;ववयवस्थानस्य ग्रहणे इव कतिपयावयवस्थानस्य ग्रहणे

तादृशस्थौल्यानवभासादनवभासोऽवयविन इति साम्प्रतम्। परिमाणभेदो हि स्थौल्यमवयविधर्मो न च तस्य तादृशस्यानवभासे ऽवयवी नावभासितो भवति, तस्य ततोऽन्यत्वात्। तस्मादिन्द्रियसन्निकर्षमात्रादवयविनो ग्रहणम्। इन्द्रियेणार्थस्य इन्द्रियावयवैरर्थस्य इन्द्रियेणार्थावयवानाꣳ इन्द्रियावयवैरर्थावयवानां सन्निकर्षात्परिमाणभेदग्रहणमिति सामग्रीभेदादवयवितत्परिमाणभेदयोर्ग्रहणाग्रहणे उपपद्येते। एतेनार्वाग्भागसहितस्य ग्रहणेऽपि न मध्यभागसहितस्याग्रहणं कथञ्चिद्विरोधमावहतीत्युक्तं भवति। न वाऽवयवकम्पेऽप्यवयविनः कम्पो येनावयवान्तरे।ऽपि कम्पप्रसङ्गः, भिन्नत्वादवयवावयविनोः। तथा सति युतसिद्धिप्रसङ्ग इति चेत्। का पुनरियं युतसिद्धिः, किं भेदोऽवयवावयविनोः, आहो स्विदसम्बद्धस्य विद्यमानत्वम्। यदि भेदः, सोऽस्माभिरिष्यत एव। अथासम्बद्धस्य विद्यमानत्वं, तत्सत्यपि पृथग्गतिमत्वे नावयविनोऽस्ति, जातः सम्बद्धश्चेत्येकः कालः। तथाहि नावयव्यवयवासम्बद्धोऽस्ति। नाहि जातिमान् जात्यसम्बद्धोऽस्ति। न गुणकर्मणी द्रव्यासम्बद्धेस्तः। न च विशेषो द्रव्यासम्बद्ध इति। ये त्वप्राप्तिसंयोगौ युतसिद्धिमाहुस्तैरवयवावयविनोरसंयोगे हेतुर्वक्तव्यः। अयुतसिद्धिरिति चेन्न। तस्या एवासंयोगेन बुभुत्सनादिति। रक्तारक्तत्वं च नावयविन एकस्य, तस्यारक्तत्वादेव। तत्संयोगिनस्तु महारजनस्य रक्तत्वात्, तस्य च पटादरक्तादन्यत्वात्। पटो रक्त इति तु भ्रमः, न त्वनेन विभ्रमेण सर्वत्र भवितव्यम्, तस्य महारजनसंयोगनिमित्तत्वात् तस्य च पटवृत्तित्वात् पटस्य च सर्वत्राविशेषात्, पटस्य क्व चिदसंयोगे संयुक्तासंयुक्तभेदप्रसङ्गः। न हि स एव तदैव तत्रैव भवति। न भवति चेति युज्यते। तस्मात्संयुक्तात्पटादन्योऽसंयुक्तः पट इति प्राप्तम्। अत्रोच्यते। एषा तावत्प्रमेयगतिः। भावाभावौ परस्परविरहात्मानौ, भावनिवृत्तिरेवाभावः, अभावनिवृत्तिरेव भावः। न त भावाभावाभ्यामन्या तयोर्निवृत्तिः। तेन नैतयोः कदाचिदपि परस्परात्मत्वं भवितुमर्हति, अदर्शनात्। एवमनयोराश्रयैकत्वनानात्वे अपि यथादर्शनं व्यवस्थापनीये, यथा तस्यैव श्वैवस्य यदा प्रासादे सद्भावस्तदैवाभावः काक इति। एवं च एवं कुम्भः श्यामः स एव पश्चादग्निसंयोगादश्यामः, यः पुनरस्य परिमाणभेदो न सति कुम्भे विनश्यति, तत्र किङ्कच्चतां परिमाणावस्थापत्तावपि न नश्यतीति। एवं प्रमेयवैचित्र्ये दर्शनवैचित्र्यव्यवस्थापितं यथाऽभ्युपेयते तथा तस्यैव संयोगस्य तस्मिन्नेकदा भावाभावौ व्यवस्थापनीयौ, तथैव दर्शनादिति। व हि दृश्यमानस्य दृश्यमानान्तरवैधर्म्येण रूपमुपलभ्यमानं शक्वमपाकर्तुम्, मा भूद् दृश्यमानवैधर्म्येण दृश्यमानरूपान्तरापाकरणमविषेषात्। तस्माद्दर्शनानुरोधात्प्रमेयवैचित्र्यसिद्धेरूपवन्नः संयोगशब्दबुद्ध्यादीनां तत्रैव तदानीमभावो भावश्चेति। अत्र एवैषामव्याप्यवृत्तित्वमास्थीयते। रूपादीनां तु न दृष्टस्तत्रैव तदानीमभावो भावश्चेति तेषां व्याप्यवृत्तीनां भावाभावौ युगपदेकत्र विरुद्धाविति सिद्धम्-रक्तारक्तयोरेकत्राविरोधः सहदर्शनादिति। यत्पुनर्यदनेकवृत्ति तन्नाना, अनेकवृत्तिश्चावयव्यभ्युपगत इति प्रसङ्गसाधनं स्वभावहेतुः, नानात्वाभावादनेकवृत्तित्वाभाव इति प्रसङ्गविपर्ययो व्यापकानुपलब्धिरिति। तत्र ब्रूमः। एकत्वानेकवृत्तित्वयोरविरोधेन नानात्वस्य व्यापकत्वसिद्धेर्न प्रसङ्गो नापि विपर्ययइति। यथैव नीले परिच्छिद्यमाने तदभावो व्यवच्छिद्यते, अन्यथा न नीलं परिच्छिन्नं स्यात्, एवं तदभावाविनाभावि पीतमपि नीलपरिच्छेदकं प्रत्यक्षं व्यवच्छिनत्ति, तथैकावयवसंसर्गे अवयविनः परिच्छिद्यमाने तदभावो व्यवच्छिद्यते, तदभावाविनाभूताश्चावयवान्तरसंसर्गा इति तेपि व्यवच्छेत्तव्याः, तदव्यवच्छेदे तदभावो न व्यवच्छिद्येतेति स एव तदानीमेव तत्र भवेन्न भवेद्वेति दुर्घटमापद्येत, सोऽयमेकत्वानेकवृत्तित्वयोर्विरोध इति चेत्। हन्त भावपरिच्छेदे तदभावो व्यवच्छिद्यत् इति युक्तम्। भावपरिच्छेदलक्षणत्वात्तदभावव्यवच्छेदस्य। न हि भावादन्यस्तव भावाभावो नाम। भावान्तराणि तु कस्माद्व्यवच्छिद्यन्ते। तदभावाविनाभावादिति चेत्। कुतः पुनरयं भावान्तराणां भावाभावाविनाभावः। पीतादिभावतादात्म्येन कदाचिदपि नीलस्य भावस्यानुपलम्भादिति चेत्। यत्र तर्ह्येकावयववृत्तेरप्येकस्यावयवान्तरेषु वर्त्तमानस्य तादात्म्यं दृश्यते न तत्रैकावयवसंसृष्टाभावाविनाभावोऽवयवान्तरसंसृष्टस्य, तस्मान्नैकत्वनानावृत्तित्वयोर्विरोधः। अपि च एकं विज्ञानमनेकै रूपचक्षुरालोकमनस्कारैः कथं सम्बध्यते, सम्बध्यमानं वा, न वास्तवः कश्चित्कार्यकारणभावो नामास्ति सम्बन्धः। प्रतीत्य कथमेकम्। समुत्पादमात्रं तदिति चेत्। अथ कस्माद्रूपाद्येव प्रतीत्य रूपज्ञानं जायते न पुना रसाद्यपि। स्वभाव एव तादृशो यतस्तानेव प्रतीत्य जायते न पुना रासभादीनिति चेत्। हन्त भोः स्वभावान् भिन्नान् प्रतीत्य कथमेको भावो जायते। को विरोधो न हि कार्यकारणयोस्तादात्म्यं येन कारणस्वभावानुरोधःकार्यस्य भवेदिति चेत्। तत्किमवयवावयविनोरप्यभेदः समवायस्य वा ताभ्यां, येनावयवभदेःऽवयविनो वा समवायस्वय वा भेदो भेवदिति समः समाधिः। तस्माद्यद्यदवयविनि प्रमाणं

वक्ष्यामः तत्तदसति बाधकेऽप्रत्यूहमवयविनमवस्थापयिष्यतीति सिद्धम्। यः पुनर्मन्यते अवयवसमुदाय एवावयवीति तं प्रत्याह भाष्यकारः। समुदाय्यशेषतेत्यादि। सुगमम् ।। ३२ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ३३ ।। साध्य-हः (सू. ३३) ।। परं प्रत्यसिद्धत्वमेवावयविनः साध्यत्वम्। स खल्वेवं मेने संविन्निष्ठा हि विषयव्यवस्थितिः। स एव संविदा व्यवस्थाप्यते यस्तस्या विषयः। स एव विषयो य आकारमस्यामर्पयति। न च निरन्तरोत्पन्नरूपादिपरमाण्वतिरिक्तमवयव्याकारं बिभ्रतीं संविदमीक्षामहे, किं तु निरन्तरोत्पन्नरूपादिपरमाण्वाकाराम्। स्थौल्यं च न यद्यपि परमाणूनां प्रत्येकमस्ति, तथाऽपि प्रतिभासधर्मो बहुत्वादिवन्न पुनरवयविनमेकमवस्थापयितुमर्हति। यदाहुः, सोऽयममूल्यदानक्रयीस्वाकारं च ज्ञाने समर्पयति प्रत्यक्षतां च स्वीकर्तुमिच्छत्यवयवीति। तदेवं परं प्रत्यवयविनोऽसिद्धेर्विप्रतिपत्तिः। ततः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशय इत्यर्थः। न साध्यत्वं स्वरूपेण संशयहेतुरिति मत्वा भाष्यकृदाह। एवं च सतीति। परासिद्धत्वे सतीत्यर्थः। साध्यत्वादिति यथाश्रुतं सूत्रं गृहीत्वा वार्त्तिककारो विकल्प्याक्षिपति। किं पुनरत्रेति। (२१७ । १) कुतश्चिद्धेतोस्तस्य धर्मिणोऽभ्यनुज्ञानमङ्गीकारमर्हति, सर्वस्यैव हेतोराश्रयासिद्धेरिति भावः। अथाव्यतिरेक इति। सत्येव धर्मिणि तस्यावयवेभ्योऽभेदो धर्मःप साध्य इत्यर्थः। अवयव्यपेक्षत्वादिति। पटमपेक्ष्य हि तन्तवोऽवयवा भवन्ति, नो खलु रण्डड्डुत्थ्;ाकरण्डड्डुत्थ्;ावस्थितास्तन्तवोऽवयवा उच्यन्त इति। न च षष्ठीति। (२१८ । १) पटस्यावयवास्तन्तव इति न षष्ठी, तथा च पटस्येति विशेषणाभावे अवयत्वमात्रं हेतुः स्यात्, स च विरुद्ध इत्यर्थः। अनर्थान्तरभवेनावयवत्वमित्यस्योदाहरणम्। न च तन्तुस्तन्तोरिति। षष्ट्यर्थाभावे तूत्तरमुदाहरणमिति। तन्तूनां तन्त्वक्वकत्वं ब्रवीतीति। तच्छब्दस्य प्रधानपरामर्शकत्वादित्यर्थः। अवयवशब्दस्य श्चेति। पूर्व कारणमविवक्षित्या अवयवशब्दस्य परापरशब्ददत्तसम्बन्धिशब्दतामात्रं गृहीत्वोक्तं, सम्प्रति कारणत्वं विवक्षित्त्योच्यत इत्ययौनरक्त्यम्। देशयति। नैव हीति असत् क्रियमाणं निर्वर्त्यं, न चास्माकं सत्कार्यवादिनां तदस्तीत्यर्थः। दूषयति। एतच्चेति। न हि पटाकारप्रत्ययस्तन्तुमात्रालम्बनो रण्डड्डुत्थ्;ाकरण्डड्डुत्थ्;ावस्थितेष्वपि तन्तुषु प्रसङ्गात्। न च तन्तुपरिमाणभेदालम्बनः, तस्वय पूर्वमपि सत्त्वात्। असत्त्वे वा सत्कार्यवादव्याहतिप्रसङ्गात्। तस्यैवासत उत्पत्तेः। तस्मात्तन्तुष्वपरेषु पर इत्यकामेनापि मिथ्याप्रत्यय इति वक्तव्यं, तथा च दूषणमिति। प्रतिज्ञैकदेशश्चेति। संयोगमात्रपक्षीकरण इत्यर्थः। तान्येव तानीति। (२१९ । १३) तान्येव प्रत्यासन्नानि क्षणभङ्गपरिणामप्रतिक्षेषादित्यर्थः। यथा दण्डड्डुत्थ्;ाद्यनेकं कारणमिति। दण्डड्डुत्थ्;ावेमाद्यनेकं कारणं घटपटादीनां कार्याणाम्। संयोगादिनिमित्तान्तरापेक्षमिति। संयोग आदिर्येषां निमित्तान्तराणां कुम्भकारकुविन्दादीनां तानि निमित्तान्तराणि। अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, यथा चित्रागुरिति। तेन साध्यस्यैव दृष्टान्ततेति न दोषः। विमृश्यावधारयति। वयं तु ब्रूमो विभाग उत्पन्न इति। (२२१ । ८) संयोगोऽनपक्षेकर्मकारणकः, कर्मकार्यत्वाद्विभागवदिति स्थिते प्रतिबन्धकापगमात्रं विभागेन क्रियत इति सिध्यति। यथा वा संयोगः साधारणकार्यद्रव्येति। यदा हि पटः पाट्यते तदा येषामवयवानामवस्थितानां संयोगानां पटाख्यं साधारणं कार्यं, तस्य साधारणस्य कार्यद्रव्यस्य पटस्य च तदसमवायिकारणानां च संयोगानां केषां चिद्विनाशोत्तरकालमर्द्धपटारम्भे तेषामनपेक्षाणां कारणत्वं, विभागस्तु कर्मजन्यस्तत्र कतिपयसंयोगविनाशद्वारेण साधारणपटादिकार्यविनाशमात्रे व्याप्रियते न तु विभगापेक्षोऽर्द्धपटे जनयितव्ये संयोगः कारणमित्यर्थः। न हि प्रमाणमन्तरेणेति। (२२२ । २) मिथ्याज्ञानमपि प्रमाणपूर्वकं, सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वाद्विपरीतख्यातेरित्यर्थः। वृक्षस्थितिं भावयद्भिः। पूर्वापरप्रत्ययैकविषयस्य वृक्षस्य स्थितिं स्थिरतां भावयद्भिरित्यर्थः। भेदादर्शनमिति (२२४ । ९) आकारिभेदादर्शनम्। यथा घटपटावाकारिणौ भेदेन दृश्येते नैवमवयवावयविनौ, नापि समवायसमवायिनावित्यर्थः। यस्मादयमुपनयो (२२५ । ७) ऽवयवाश्च तन्तवोऽवयवी च पट इति। पूर्वमवयवाश्चेत्येतावन्मात्रं हेतूकृतं, सम्प्रति त्ववयवावयविनावित्यपौनरुक्त्यम्। अन्योऽवयवार्थ इति। अवयविनोऽन्योऽवयवशब्दार्थ इत्यर्थः। प्रदेशिनोऽन्यः प्रदेशशब्दार्थ इत्यर्थः। तत्प्रदेशशब्दस्य व्यपदेशविषयत्वस्येति। (२२६ । ७) तन्तवो हि पक्षीकृताः प्रधानमिति तदिति सर्वनाम्ना हेतुगतेन परामृष्टव्याः। तथा च तन्तुप्रदेशस्य व्यपदेशविषयत्वं न तन्तूनामित्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः। तेभ्यस्तूत्पत्तेरिति--कल्पितस्य हेतोर्विवरणं तन्तुभ्यस्तूत्पद्यते पट इति। उभयेन व्याघातादिति। (२२ । ९) अभ्युपगमे नानभ्युपगमेनेत्यर्थः। द्रव्यान्तरेति। द्रव्यान्तरोत्पत्तिदेशावच्छेदो व्यवच्छेदः। यथा पटोत्पत्तिदेशादन्यो घटोत्पत्तिदेश इत्यर्थः व्यक्त्यादिधर्मभेदेनेति। आदिग्रहणेनाविर्भावसंस्थानादय उच्यन्ते ते च कारणव्यापारात्पूर्वं नासन्निति जन्मापि तेषामपूर्वमित्यर्थः। यथा

चक्रादिभ्यो (२२८ । ४) रथावयवेभ्य इत्यर्थः। हिमवत्परमाणुकमिति। (२३० । १) परमाणुग्रहणं मूक्ष्मद्रव्योपलक्षणार्थम्। न पुनः परमाणोर्द्व्यणुकादन्यत्रारम्भसम्भवः। न च विवादाध्यासितः परमाणुर्न महद्द्रव्यमारभते परमाणुत्वाद् द्व्यणुकारम्भकपरमाणुवत्। अमहत्त्वाच्च न हिमवत्परमाणुकं प्रत्यक्षं स्यात्। तस्माद्धिमवद्धिमबिन्दुभ्यां संसर्गिभ्यां संयोगादवयविद्रव्यमारभ्यते महत्त्वं चास्यावयवमहत्त्वादुत्पद्यते। तथा च चाक्षुषत्वमस्य भवति। एवं तोयदविमुक्तोदबिन्दधिसंयोगात् द्रव्यान्तरोत्पत्तिः प्रतिपत्तव्या। भावो ऽप्रत्यक्षः स्यादिति। भावः सत्ता। ननु यथा संयोगः संयोगिद्वयनिरूपणाधीननिरूपणः तयोरेकस्यैवाप्रत्यक्षत्वे न प्रत्यक्ष एवमवयवाप्रत्यक्षत्वे नावयवी प्रत्यक्षः स्यादित्यत आह। न चायं पक्ष इति। संसृज्यमाननिरूपणाधीननिरूपणो हि संसर्गो युक्तं यत्तदनिरूपणे न निरूप्यतइति। न त्ववयव्यवयवनिरूपणाधीनो यत्तेष्वनिरूपितेषु न निरूप्यत इति। त्र्यणुकस्यावयवाग्रहणे ऽपि ग्रहणात्। एवं विद्रवर्त्तिनो हस्तिवनस्पत्यापदेरवयवाग्रहणे।ऽपि ग्रहणादिति भावः। न च तत्कृतो ऽस्ति भेद इति। न ग्रहणाग्रहणकृतो भेद इत्यर्थः। न हीन्द्रियमन्यस्य सांख्यस्यान्यथा सूक्ष्मत्वेनार्थं प्रकाशयति। अन्यस्य नैयायिकस्यान्यथा स्थौल्येन अविकल्पत्वादैकरूप्येणावस्थानादिति। प्रत्यक्षप्रमाणविरोधादिति। (२३२ । ५) महाभूतानां हि मूलकारणं परमाणवः परमसूक्ष्मास्तेषामप्रत्यक्षत्वे मानसानुव्यवसायगम्यं परमसूक्ष्मविषयं मे प्रत्यक्षमिति तदभावश्चात्मनि संयुक्तविशेषणेन मनःसन्निकर्षेण प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः। एके त्विति। यमेव हि त्र्यणुकं दृश्यं भवन्तो दृश्यावयवमाचक्षते तमेव वयं परमाणुमाचक्ष्महे, न हि तदवयवकल्पनायामस्ति प्रमाणमिति भावः। कथवगम्तये भिद्यते त्रसरेणुरिति। अङ्गुल्यग्राम्यां मृद्यमानस्यास्यादर्शनं सूक्ष्मतया ऽप्युपपद्यते। जालसूर्यमरीचिस्थमेव तद्रजः कथं चिदुपलभ्यते नान्यथेति भावः। द्रव्यत्वे सतीति सामान्यसमवायौ निवर्तयति। बाह्येत्यात्मानं निबर्तयति। अनित्यत्वाच्चेति। अनन्तावयवत्वेन मेरुसर्षपयोरभिन्नपरिमाणत्त्वप्रसङ्गात् महाभूतमूलकारणमनवयवं कल्पनीयं न च द्रव्यमनवयवं विनश्यति आकाशादिवदिति नित्याः परमाणवस्त्रसरेणवस्त्वनित्या इति न परमाणुः। अनित्यत्वमेव कुत इत्यत आह। सामान्यविशेषवत इति। संहतानामिति। रूपादीनां सङ्घातः परमाणुरिति। नचासंहतप्रतिषेध इति। अप्रतिषेधे वातएवासंहताः परमाणव इति भावः। संयुज्यते चायं विभज्यते चायमवयव्यन्तरेणेति न व्यतिरेक इति। यथा भिन्नात्संयोगाप्राप्त्यभावो व्यावृत्त एवमभिन्नादपि, न हि स एव तन्तुस्तेनैव तन्तुनाप्राप्यतइत्यर्थः। सत्त्वरजस्तमासां न संयोगः किं तु तेषां स्वाभाविकः स को ऽपि पंरिणतिभेदो यतः संभूयकारित्वमित्यर्थः। गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादिति। (२३३ । २१) अवयवगुरुत्वाद् गुरुत्वान्तरमवयविनस्तस्य यत्कार्यमवनतिविशेषस्तस्याग्रहणादित्यर्थः। सत्यमुपपादितः पक्षधर्म इति। (२३४ । १०) कार्याग्रहणेन कार्याभावस्ततः कारणस्य गुरुत्वस्याभाव इत्यर्थः। प्रतिषेध्यं कार्यगतरूपादि तदभ्यनुज्ञातं भवतीति। तथा ऽपि कुतः प्रत्यक्षविरोध इत्यत आह कारणरूपादय इति। चोहेतौ। एतेन कार्ये रूपादिप्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता निषेध्यत्वेनेति। यदा हि कार्यमेव रूपादि नास्ति तदा कस्मात्तत्र रूपादिप्रतिपत्तिः प्रतिषिध्यते इत्यर्थः। यथा रूपाद्यन्तरकार्यमिति। अवयविगतानां रूपादीनां कार्यं रूपसंस्कारादवयविनश्चाक्षुषता एवं दृश्यतेति। उपन्यासः स्थापनम्। यद्यप्ययमवनमनविशेषाभावस्तुलाव्यधिकरणः न, तथाऽपि न शाब्दी तुलासंबन्धिताऽस्य प्रतीयते, किं त्ववनमनविशेषसंबन्धितेत्येतावतोक्तम्। सोऽयमिति। (२३५ । २) असिद्धस्तावदित्यकदेशिनो दूषणम्। तदेतदेकदेशिदूषणं दूषयति। न तद्वत्तानुपलब्धेः। परमार्थदूषणमाह। अयमपीति। गुरुत्वमात्रोपहितानामणूनामवनमनविशेषं न करोति तुला। द्रव्यसमाहार इति (२३६ । २) कार्यकारणद्रव्यसमाहारो मृत्कणमृच्चूर्णशर्कराकपालकुम्भसमाहार इत्यर्थः। ननु समाहारः कुम्भस्य कारणं तच्च ज्ञातेयद्गुरुत्वमेवेत्यत आह। न चेति (२३६ । ३) ये त्वाहुः सर्वो मृत्कृणादिः कुम्भपर्यवसानः कार्यसमूहः परमाणुष्वेव समवैति, ते हि मृत्कणादिकमारभ्य मृच्चूर्णान्यारयन्त इति। प्रसङ्गात्तन्मतमपाकर्तुमुपन्यस्यति। के चित्त्विति। निराकरोति। तान्प्रतीदमिति। गुरुत्वमेनुपतदिति। (३३७ । ७) न च यथा प्रदीपाधीनप्रकाशाघटादयो न तु प्रदीपः प्रदीपार्धानप्रकाशः तस्य स्वमहिमनिषिद्धतमोनुषङ्गत्वात्। एवं गुरुत्वाधीनपाता घटादयो, गुरुत्वं तु स्वस्य चान्येषां च गुरुत्वान्तरानपेक्षं पतनहेतुरिति वक्तव्यम्। न हि प्रदीपेन स्वात्मनि प्रकाशयितव्ये किं चिदन्यत् क्रियते, यादृशा घटादयः स्वप्रकाशोपादे तादृशः प्रदीपो ऽपि। चक्षुषः पुनरयं स्वभावभेदो येन घटादौ प्रकाशयितव्ये प्रदीपमपेक्षते न तु प्रदीपे प्रकाशयितव्ये प्रदीपान्तरमिति। तस्मान्न प्रदीपस्य स्वात्मनि कर्मकरणभावः। गुरुत्वं तु द्रव्यगतस्य पतनकर्मणः करणं, तेन हि द्रव्यं पात्यते। स्वगतस्य तु पतनकर्मणः करणत्वे तदेव कर्म करणं चेति स्वात्मनि

वृत्तिविरोधः। आत्मनस्तु स्वात्मनि प्रकाशयितव्ये कर्तृत्वमेव न कर्मत्वमित्युपपादितामिति। तस्माद्गुणादयो विवादाधिकरणा न पतन्ति अद्रव्यजातीयत्वाद्गुरुत्ववदिति सिद्धम्। सिद्धान्त्याह। वेद पुनरितिप्तं कारणं प्रमाणम्। रूपादयो न संयोगरूपप्राप्तिमन्तः गुणत्वात्संयोगवदित्यप्राप्ते रूपादिषु निश्चयात्तददर्शननिमित्तो रूपादिषु प्राप्तिभ्रमो द्रव्येषु प्राप्तिप्रत्ययः परिमार्थिक एवेति विनिश्चयः। तदनेनाभिप्रापयेणोपसंहरति। तस्माव्द्यवस्थितमिति। (२३८ । ८) शेषमतिरोहितार्थम् ।। ३३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ३४ ।। सर्वा--द्धेः (सू. ३४) ।। स्यादेतद् यथा ऽवयविनं नाभ्युपैति परः एवं गुणकर्माद्यपि। तत्कथमयं प्रसङ्गः परस्य सर्वाग्रहणमित्यत आह तदिदं सूत्रमिति। (२४० । ९) योऽपि हि तावद् गुणकर्मादि नेच्छति सो ऽपि न तत्प्रत्ययमपन्हुते अस्ति लौकिकपरीक्षकाणाभवयविद्रव्यगुणकर्मादिप्रत्ययः सोऽयमशक्यापन्हवः तस्य च प्रत्यक्षत्वमुपपादितं प्रत्यक्षलक्षणे। अवयविद्रव्यबाधकानि च प्रमाणान्यधस्तान्निराकृतानि। सो ऽयमसति बाधके स्वयं च गुणादिभिश्च सहोपलभ्यमानो न शक्यो निराकर्त्तुमित्यधिकरणार्थः ।। ३४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ३५ ।। धार--श्च (सू. ३५) ।। ते एते धारणाकर्षणे गोघटादिकमुपलभ्यमानमवयविनं साधयतः, कुतो निरवयवे विज्ञानाकाशादौ, अवयवे च परमाणौ चादर्शनात्। इदमेवं प्रयोगमारोहति। यो ऽयं दृश्यमानो गोघटादिरवयवी परमाणुसमूहभावेन विवादाध्यासितः नासावनवयवी धारणाकर्षणानुपपत्तिप्रसङ्गात्। यो यो ऽनवयवी तत्र तत्र धारणाकर्षणेन भवतः यथा विज्ञानादौ, न चायं गोघटादिस्तथा तस्मान्नानवयवीति। न विरोध इति। (२४१ । ३) व्यभिचारलक्षणो दोषो विरोधः। अवयविन एव ते प्रत्येकमिति। परमाणुसमूहे तु प्रत्येकमपि न परमाणवो ऽवयविन इत्यर्थः। विशेषहेत्वभावादिति। एवं हि विशेषहेतुः स्याद् यद्यवयविनमन्तरेण क्व चिद्विज्ञानाकाशादौ संग्रहश्चोक्तलक्षणो धारणाकर्षणहेतुता वा ऽस्य दृष्टा स्यात्। न चासौ दृश्यते काष्ठतृणोपलादयः प्रत्येकमवयविन एवेत्यर्थः। स्यादेतत्। अवयवित्येन तुल्यत्वे ऽपि कस्मादेकत्र धारणाकर्षणे नान्यत्रेत्यत आह। पांशुराशीति। समूहमात्रत्वेन तुल्यत्वे ऽपि यथा कश्चिद्विशेषे हेतुरेवमवयवित्वेन तुल्यत्वे ऽपीति समानमित्यर्थः। तत्सहचरितस्य सम्बन्धविशेषः स्नेहद्रवत्वकारित इति।तस्माद्भाष्यकारस्य सूत्रदूषणं परमतेन द्रष्टव्यम् ।। ३५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ३६ ।। अथेदानीमन्वयिपन इति। अन्वयव्यतिरेकिण इति। पटो ऽयमित्येकविषया बुद्धिरेकबुद्धिः तन्तव इति नानाविषया बुद्धिरनेकबुद्धिः। समुच्चितासमुच्चितविषयत्वादिति। असमुच्चितविषयत्वादेकबुद्धेः समुच्चितविषयत्वादनेकुबद्धेरिति। प्राशङ्कात इतस्सूत्रम्। सेना--नाम् (सू. ३६) ।। तथोक्तमिति। (२४३ । ९) बहुंत्वसेंख्यैव सेना वनं चेति। यस्तु मन्यते सेना वनमिति व्यपदेशाय तंज्जर्निताय वा विज्ञानाय बहुत्वसंख्यां कथं चित्कारणं सम्भवति यस्त्वयमैन्द्रियकः प्रत्ययः प्रत्येकमगृहीतैकत्वेषु वृक्षेषानुत्पन्नाषेक्षाबुद्धेर्द्रागित्येकघतवनावगाही जायते तत्र कारणाभावेन बहुत्वस्यानुत्पादान्न बहुत्वसंख्यालम्बन इति न परितुष्यति तं प्रत्याह। अभेदप्रत्ययस्य चेति। उपलभ्यमानरूपेष्वेव कुतश्चिन्निमित्तादनुपलभ्यमानपृथ(त्क्वे)षु मिथ्याऽभेदबुद्धिर्भवति। न पुनः सर्वथानुपलभ्यमानेष्विति तात्पर्यार्थः। यस्तु नोभयपक्षसंप्रतिपन्नमस्ति जगति किं चिदेकमिति मन्यते तं प्रत्याह एकं नास्तीति। स्यादेतत्। दूरात्काष्ठलोष्ठतृणपाषाणादयः प्रत्येकं पृथक्कृता नोपलभ्यन्ते। समुदायस्तु तेषां दृश्यते। न च ते द्रव्यान्तरमारभन्ते विजातीयत्वात्तथामा भूवन् परमाणवः प्रत्येकं दृश्याः समूहस्तु तेषां दृश्यते विनैव कार्यान्तरारम्भमित्यत आह। गृह्यमाणाग्रहणस्य चेति। (२४३ । ३) तेषामेवागृह्यमाणानामपि मिलितानां दर्शनं येन रूपेण ग्रहणयोग्यता निमित्तान्तरात्तु न गृह्यन्ते, परमाणवस्तु परमसूक्ष्मतया नस्वरूपेण ग्रहणार्हा इति मिलिता अपि न ग्रहीतव्या एव, न जातु मिलिता अपि पवनसमूहा भवन्ति चाक्षुषाः। रूपवन्महत्त्वमपि भावानां स्वरूपयोग्यता ग्रहणं प्रतीति भावः। ततश्च त एवैन्द्रियका अनैन्द्रियकाश्चेति महान्विरोधः। अत्रान्तरे वार्त्तिककार आह स्म---को वा विरोधोबहवः संजातातिशयाः पृथक्भवेयुः कारणं बुद्धेर्यदि नान्मेन्द्रियादिवदिति। एतदपि वार्त्तिककृतैवाथाऽनुपजातविशेषा इति वदता परास्तम्। न खलु स्थैर्यसिद्धौ भावानामयवविद्रव्योत्पादमन्तरेणास्त्यन्यो ऽतिशयः परंमाणूनाम्। न च यमागन्तुकमासाद्य परमाणवो ऽवयविनं जनयन्ति तेनैव स्थूलबुद्धिं, कृतमवयविनेति सांप्रतम्। यदाभासा हि बुद्धिस्तदस्या आलम्बनप्रत्ययः। न चेयं परस्परव्यावृत्तपरमसूक्ष्मपरमाण्वालम्बना तथा सति स्थूलभेदात्तदेकमिति च स्यात्। न चैष प्रत्ययो विकल्पः स्पष्टप्रतिभासत्वात्। न वाऽविकल्पोपाधिरस्य विशदता निर्विकल्पकेनापि तस्याऽग्रहणात्। न च प्रतिभासधर्मः स्थौन्यम्। नानादिग्देशस्थितस्य निरन्तरस्यैकेन विज्ञानेन ग्रहणं स्थौल्यम्। तत्खल्वीदृशत्वं परमाणूनां प्रतिभाससमयभावीति प्रतिभासधर्म इत्युच्यते। तथा चैष

समीचीन एवानुभवः न हि ते न परमाणवो न च न निरन्तरोत्पन्ना न च न दिग्देशभिन्ना न वैकस्मिन्विज्ञाने न चकासति। तस्मात् कस्यात्रान्यथात्वम्। यथा ऽऽह--- "न च तद्दर्शनं भ्रान्तं नानावस्तुग्रहा(द्य)त्स्वतः। सांवृतग्रहणं नान्यन्न च वस्तुग्रहो भ्रम" इति। अत्र तावत्तिलतण्डुड्डुत्ध्लवद्गन्धरूपरसस्पर्शपरमाणुभिरन्तरिततया नैरन्तर्यमेषां नास्ति। तस्मादन्तरालाग्रहणे दूरादेकघनवनप्रत्ययवदयं मिथ्याप्रत्ययो रूपादिपरमाणूनां सान्तरत्वादू अनेकत्वाच्च। न चासति बाधके मिथ्येति युक्तम्। उक्तश्च बाधकाभावः, स्थेमा च भावानामुपपादयिष्यते। तस्मादयुक्तमेतदपीति। इदमेव परीक्ष्यत इति भाष्यम्। सर्वत्रावयविनमपन्हुवानस्य अतीन्द्रियं वाऽणुसंचयमात्रमिच्छतः सेनावनाङ्गानामपि करिकुसुम्भादीनामतीन्द्रियाणुसंचयमात्रत्वाद् दृष्टान्ताभाव इति तात्पर्यार्थः। शङ्कते दृष्टमिति चेत्। सेनावनाङ्गानि तावद् दृष्टतया न शक्यान्यपढद्धठ्ठड़१४;नोतुमिति सिद्धं निदर्शनमित्यर्थः। निराकरोति। तच्च नैवमिति। यदि दृष्टमप्रत्याख्येयमवयव्यपि दृष्ट इति सो ऽपि न प्रत्याख्येयः। अथायं परीक्ष्य प्रत्याख्यायते सेनावनाङ्गान्यपि प्रत्याख्येयानीति दृष्टान्ताभावः साध्यसमत्वादिति भाष्यार्थः। वार्तिकं यश्चायमनेकस्मिन्निति। अविद्यमानो विशेषः शुक्तौ रजतत्वं तस्य दर्शनं वणिग्वीथ्यादौ तस्य द्वारं संस्कारः तेनांध्यारोपितः शुक्तिविपरीतथर्मो रजतत्वं येन सामान्यदशनेन तत्तथोक्तं तस्य भावः तत्ता सामान्यदर्शनस्येति। तिरोभूतभेदमुपमानमेव भाक्तं भेद्वोल्लेखेन ज्ञायमानमौपमिकमिति विवेकः (संज्ञाज्ञानमौपमिकीदाहरणम्) । यथा सिंहो माणवक इति। (२४४ । ५) नन्वेतदपि तिरोभूतभेदतया भाक्तमेवेत्य आह। सिंह इव सिंहः। अयमर्थः। सिंहशब्दादुपमानादाचारे सर्वप्रातिपदिकेभ्यः। क्विबिति क्विबन्तात्कर्त्तरि अपि कृते सिंहशब्द उपमानार्थो भवति। नानाभावे चाणूनामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे। मिथ्याप्रत्यया अपीति। तदभावे तु। प्रधानाभावे तु घटादौ मिथ्याप्रत्ययाइति। परमाणुषु संचितेष्विति। येषामपि घटो ऽवयवी तैरपि परमाणुसंचयो ऽभ्युपेयः येषामप्येवयवी नास्ति तैरपि परमाणुसंचय उपयः सो।यमुभयसंमतः संचय इत्यर्थः। ते ऽपि संचिता एवेति। वैभाविका खलु वात्सीपुत्रा भूतभौतिकसमूहात् पटादीनपि शब्दादीनिच्छन्ति अतस्तेषां मते शब्दादयो न मुख्यमेकत्वं सङ्ख्याया गुणस्य गुणेषु शब्दादिष्वयावात्। अपि तु भाक्तमेवेत्यत आह। शब्दादिषुचैकप्रत्पयय इति। शङ्कते सर्वत्रेति। (२४५ । १) निराकरोति। न द्वे इत्यत्रेति। समुच्चयनिवृत्तिमात्रमेव चेदेकत्वं द्वित्वनिषेधेन समुच्चायो निवर्त्ततइति तन्निवृत्तिपात्रमेकत्वमेवेति एकमनेकं वेति संशयो न स्यात्। न च तत्रोत्तरमेकमेवेति वियमार्थं भवेदिति। गतौ। प्राप्तौ। शङ्कते सर्वत्रेति। निराकरोति। नैकमित्यत्रेति। अयमभिसंधिः। द्वित्वादीनामभावे समुच्चयमात्रं स्यात्। न तु समुच्चयानामवान्तरभेदः तथा च नैकमित्यसमुच्चयसहितैकत्वसमुच्चयः प्राप्त एवेति न संशयः स्यात्। इदं त्विह वक्तव्यम्। शब्दादौ द्वित्वाद्यभावे कथं द्वित्वादिप्रयोगः। भाक्त इति चेत्। किं भक्तिनिमित्तं। समुच्चयमात्रं चेत् कुतो द्वाविति नियमः। समुच्चयविशेषादिति चेद् नन्वस्य नास्त्याजानतो भेद इत्युक्तम्। न चेह द्वित्वमस्ति यद्विशिष्यात् तथा चाकामेनापि समुच्चयानामवान्तरभेदः स्वाभाविको वक्तव्यः। तथा च स एवास्तु संशयविषयः कृत्तं द्रव्ये द्वित्वादिनेति। तस्मात्संविदेव भगवती वस्तूपगमे नः शरणं समुच्चयादिविलक्षणं द्वित्वाद्यवगाहमाना व्यवस्थापिका द्वित्वादीनां तदनुसरणप्रकारश्च युक्तिबहुलतया वार्त्तिककृता कृत इति मन्तव्यम्। यः पुनरनुभूयमानमेकत्वं द्वित्वादींश्चानुभूयमानान्न प्रतिपद्यते तस्य खल्वनुभवमपन्हुवानस्य निर्मर्यादतयैकत्वाधारो ऽपि नास्तीति कस्य समुच्चयो द्वित्वादिः स्यात्। समुच्चयाभावे ऽपि कस्याभाव एकत्वं स्यादित्याह। यः पुनरिति। अपि च एकत्वादीन् मुख्याननभ्युपगच्छतो ऽयमपि भाक्तः प्रयोगो त स्यादित्याह। एकत्त्वद्वित्वादींश्चेति। भाष्यमनुभाष्यव्याचष्टे। तेषु चैवमिति। (२४६ । २) इयत्ताऽनवधारणादिति। प्रत्यक्षपरिमाणविषयमियत्तावधारणं परममहतां त्वप्रत्यक्षपरिमाणानां सत्यपीयत्तानवधारणे नापरिमाणता द्रव्यत्वेनव्योमादीनां परिमाणानुमानादिति। यथा महत्परिमाण इति। कुवलपरिमाणादामलकपरिमाणं महदिति लौकिका व्यपदिशन्ति। यथा कुवलादामलकं महदिति। न च परिमाणस्य परिमाणयोगः अनवस्थाप्रसङ्गादिति। तम्माद्भाक्तो ऽयं व्यपदेशोमहत्त्वे महदिति। तस्मिन् तच्शब्दो भाक्तमहच्छब्दवान् गुणत्वान्महत्त्ववत् गुणत्वं च शब्दस्यानुमानलक्षणे प्रसाधितम्। भाक्तं च मुख्यपूर्वकमिति क्व चिन्मुख्येन महत्वेन भवितव्यं तच्चासति बाधके द्रव्ये मुख्यमिति सिद्धम्। न महत्प्रत्ययविषयत्वादिति। (२४७ । १६) न तन्मात्राद् अपि त्वबाधितादनन्यथासिद्धादिति तदेवाह। अपि त्वित्यादि। अनेनानन्यथासिद्धिर्द्रव्ये महत्प्रत्ययस्य दर्शिता। तथैकादिमहत्प्रत्यया इति। (२४८ । १०) समुदायमेकमाश्रित्येति शेषः। समुदायश्च समुदायान्तरप्राप्ताविति। यदा हि भिन्ना अपि समुदायिनः प्राप्त्या एकीकृता एकः समुदायः तदा समुदायान्तरमपि

समुदायान्तरेण प्राप्तमेकः समुदायो न चैकस्यात्मना प्राप्तिरस्ति। न हि तदेवाङ्गुल्यग्रं तेनैवाङ्गुल्यग्रेण प्राप्यते ततश्च द्वयोः समुदायाप्राप्तिरित्ययुक्तमित्यर्थः। चोदयति। नैव जातिरस्तीति। अयमभिसंधिः न सामान्यं नाम वस्तुसद् यस्याश्रयो वस्तुभूतो ऽनुस्रियते। तथा हि तत्पिण्डेड्डुत्थ; वा वर्त्तते सर्वत्र वा, यदि सर्वत्र सर्व एव गावः प्रसज्येरन् यथा हि शाबलेयादयो गोत्वाभिसंबन्धाद् गाव एवं विश्वमेव तत्सम्बद्धमिति गौः प्रसज्यते। अथ केषु चिदेव पिण्डेड्डुत्थ;षु वर्तते तदा वक्तव्यं ततो यदा क्व चिद्देशेपिण्डड्डुत्थ;ो जायते तदा वक्तव्यं कुतस्त्यं पुनरस्य गोत्वमिति। न तावत्तत्रापि पिण्डड्डुत्थ;ोत्पादात्पूर्वमासीन्नापि पिण्डड्डुत्थ;पान्तरादगतं तस्य निष्क्रियत्वात्पिण्डड्डुत्थ;ान्तरत्यागप्रसङ्गाच्च। न च पिण्डेड्डुत्थ; जायमाने जायते अनित्यत्वापत्तेः पिण्डड्डुत्थ;ान्तरस्य च गोत्वाज्जन्माजन्मस्वरूपविरूद्धधर्माध्यासेन भेदे सत्यसामान्यत्वप्रसङ्गः। तदितो महाव्यसनाद्विभ्यता सांवृतमेव सामान्पयमास्थेयं न पारमार्थिकतिति। परिहरति। जातिविशेषस्येति। (२४९ । २) प्रत्ययानुवृत्तिर्यद्यपि प्रत्यक्षा तथा ऽपि विप्रतिपन्नं प्रति सैव लिङ्गमुच्यते। त्यन्ति हि के चिद्भावा ये सहावस्थाने ऽपि परस्परमसम्बद्धा यथा समानकाला गन्धरसरूपस्पर्शा विज्ञानानि च बहूनि परेषां समानकालान्यप्यसंसर्गीणि। दिक्कालाकाशात्मानश्च सहाव, स्थाना अपि परस्परासंसर्गिणो वैशेषिकाणां तथा सामान्यमपि सर्वासंबद्धमपि सर्वैः सहावतिष्ठते। यास्त्वस्य व्यक्तयस्ताभिः परं सम्बध्यन्ते। तथा च यत्र जायन्ते व्यक्तयस्तत्रासम्बद्धावपि स्तः सामान्यसमवायाविति। तासा जन्मैवव सामान्यसमवायावच्छेदः। स च स्वकारणादननुयोज्य इति वस्तुगतिं प्रामाणिकीं विद्वासो नास्माद्दूषणाद्बिभ्यतीति। बाधकान्तराणि चास्यावयविव्याख्यानेन प्रत्याख्यातानि। तावदेव तर्ह्यधिकरणं जातेः प्राप्तमिति। ये ये दृक्षत्वादिजातिमनर्पक्षा व्यञ्जयन्ति ते ते परस्परं वृक्षादिव्यक्तितया भिद्यन्ते। यथा किंशुकाशोकचम्पकादयो भिन्नास्तरवस्तथा ऽर्वाग्भागमध्यभागापरभागा अपि भिन्नस्तस्य स्युः। अवयविनि तु जायमाने नाय दोषः। तस्य सर्वावयवसाधारण्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। न चैवमवयविनो ऽपि तावन्तः स्युरिति वाच्यम्। तस्यैकस्य सर्वावयवसाधारण्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। अवयवान्तरस्य तु नावयवान्तरे प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। तेषां वृक्षव्यक्तिहेतुत्वे वृक्षानेकत्वप्रसङ्ग इति। सर्वापकृष्टः संधातश्चेति व्याघातः। संहन्यमानापेक्षयाऽनपकर्षादित्यर्थः। साख्यमवयवेभ्यो ऽनर्थान्तरमवयविनं मन्यमानं प्रति प्रयोगमाह। अर्थान्तरमिति। (२५० । १८) प्रावरणसामर्थ्यं पटस्य तन्तूनां तु पटोत्पादनसामर्थ्यम्। तन्तुपटरूपे इति। तन्तूनां नीलपीतलोहितादिरूपं पटस्य तु चित्रं तत्र नीलादीनां समवायिकारणं तन्तवः चित्रस्पवय तु पटः। एवं तन्तुपटयोः सावर्ण्ये ऽपि कश्चिद्विशेष उन्नेयः। विशेषवत्त्वं च वैयधिकरण्येन प्रतीयमायनत्वं तेन च भिन्नकारणत्वं तेन च भिन्नसमवायिकारणत्वं साध्यत इति न सिद्धसाधनं नाप्यनैकान्तिकत्वमिति। ये तु पक्षहेतू अन्यथाकारे गृहीत्वा दूषयांबभूवुः तन्मतमुपन्यस्य दूषयति। एके त्विति। अनुमानमिदानीमिति भाष्यम्। अत्रेदानीपदार्थमाह वार्तिककारः। अथेदानीमवसरप्राप्तमिति। (२५१ । ५) उद्देशक्रम एव लक्षणपरीक्षयोः सम्बन्ध इत्यर्थः। रोधो णम् (सू. ३७) ।। अप्रमाणदस्य व्यारूयानभाष्यमेकदाऽपीति। प्रतिपादकं निश्चायकम्। लक्ष्यपरत्वाल्लक्षणस्य लक्षणयुक्तस्य लक्ष्यस्य व्यभिचारादप्रमाणत्वेन लक्षणमेव दूषितं भवतीत्यर्थः। वातिकम्। पूर्ववदादेरुदाहरणानीति। अत्र च नदीपूरमयूरवाशिते शेषवत उदाहरणे पिपीलिकाण्डड्डुत्थ;सञ्चरणं चाचिरमुत्पस्त्यमानस्य वर्षस्य न कार्यं न ह्यनागतं कारणं भवति पूर्वोत्पन्नस्य। न च नासावक्रत्वादयो ऽप्यनागतेन मरणेन क्रियन्ते तथा सति पुत्रो ऽपि पितुः कारणं स्यादिति सर्वमवदातम्। कार्यकारणभावव्यवस्थापनं लौकिकं भवेतु। नियमवान् खलु प्राग्भावः कारणत्वस्य व्यवस्थापको नियमवांश्च पश्चाद्भावः कार्यत्वस्य व्यवस्थापकः नासावक्रत्वादयो मरणस्य यत्कारणं तस्य पूर्वकार्याणीति प्रत्यासत्त्या ऽनया मरणमनुमापयन्ति। न च विपीलिकाण्डड्डुत्थ;सञ्चरणं वर्षस्य कारणमनुपलब्धसामर्थ्यात्। असत्यपि तस्मिन्वर्षस्योत्पत्तेः। वर्षमूलकारणस्य तु महाभूतसंक्षोभस्य पिपीलिकाण्डड्डुत्थ;सञ्चरणं पूर्वकार्यं क्वथ्यमानाः खलु पिपीलिका भौमेनोष्मणा स्वान्यण्डड्डुत्थ;ानि भूमिष्ठान्युपरिष्टान्नयन्ति। तस्मात्पिपीलिकाण्डड्डुत्थ;सञ्चारेण वर्षकारणमनुमाय यदि वरुषकारणात्कार्यं र्वषमनुमिमते अनुमातारः तदा पूर्ववदुदाहरणम्। अथ कार्यकारणभावमबुद्धैव तदा कार्यकारणभावाभावेन सामान्यतोदृष्टस्योदाहरणमिति मन्तव्यम्। उदाहरणव्यभिचारद्वारकमिति। लक्ष्यदूषणद्वारेण लक्षणस्य दूषणमित्यर्थः। न हि व्यभिचारलक्षणस्यानुमानाप्रामाण्यप्रतिपादकस्यानुमानस्य व्यभिचारे किं चित्प्रमाणमस्तीति ।। ३७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ३८ ।। भाष्ये पिपीलिकाप्रायस्येति। प्रायशब्दः प्रबन्धार्थः ।। ३८ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ३९ ।।

तदेवमनुमानलक्षणपरीक्षाद्वारेणानुमानलक्षणं परीक्ष्य संप्रत्यनुमानविषयपरीक्षया ऽनुमानपरीक्षामवतारयति भाष्यकारः। त्रिकालविषयमिति। तत्र वार्त्तिककारः सत्यां कालस्य सिद्धौ वर्त्तमानत्वं परीक्ष्यते स एवापरीक्षितोऽद्यापि न सिध्यतीति कालस्वरूपं परीक्षते। तत्र तावदिति। (२५२ । २२) त्रिकारण्येमिति। (२६३ । ३) कारणान्तरवैकल्यं विषयस्यायोग्यत्वमभावो वा विषयस्येति त्रीण्यनुपलब्धिकारणानीति। अथ धर्मोऽपि नास्तीति। भावरूपो हि हेतुरभावाधिकरणो न भवति अभावरूपस्य त्वभावाधिकरणत्वाविरोध इत्यर्थः। परिहरति। साधनार्थो हीयते। न हि पराभिमतो ऽभावः सर्वसामर्थ्यरहितः साधनं कस्य चिद्भवति अस्मदभिमतस्त्वभावः परतन्त्रोभावाधिकरण एव नानधिकरणो नाप्यभावाधिकरण इत्यर्थः। एवं कालस्य बाधकप्रमाणाभावमुक्त्वा साधकं प्रमाणमाह। परापरादीति। स्वयं विद्यमानयोरनियतदिग्देशयोः समानदिक्कयोर्वा देशतस्सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्वा विप्रकृष्टसन्निकृष्टयोर्वा युवस्थविरयोरेकस्मिन्
शरीरावस्थाभेदानुमितातीतसूर्योदयास्तमयरूपक्रियाप्रचयबहुत्वान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानं शरीरावस्थाभेदानुमितातीतसूर्योदयास्तमयरूपक्रियाप्रचयाल्पत्वान्तरितजन्मानमवधिं कृत्वा विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य बहुतरसवित्रुदयास्तमयविशिष्टेन कालप्रदेशेन योगाद्वर्षीयसि परत्वस्योत्पतिः एवं वर्षीयांसमपधिं कृत्वा यवीयसि सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्द्यते तामपेक्ष्याल्पतरदिनकरोदयास्तमयाल्पत्वान्तरितजन्मानमवधिं कृत्वा विप्रकृष्टपा बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य बहुतरसवित्रुदयास्तमयप्रचयविशिष्टेन कालप्रदेशेन गोगाद्यवीयस्यपरत्वस्योत्पत्तिः। तयोश्च कालपिण्डबुत्द्धसंयोगयोः प्रत्यक्षत्व न लोकसिद्धं, ते एते परत्वापत्वे कालपिण्डबुत्द्धसंयोगादुत्पद्यमाने कालकारणविशिष्टमात्मानं कार्यतया गमयतः। सूर्योदयास्तमयक्रियाप्रचयाल्पत्त्वबहुत्वविशिष्टात्पिण्डबुत्द्धदेव परत्वापरत्वे भविष्यतः कृतमत्र द्रव्यान्तरेण कालेनेति चेत्। न सवितृसमवेतायाः क्रियायाः पिण्डेबुत्द्धनासंबन्धात्। संयुक्तसमवायस्त्वस्याः सम्बन्धः कालेन सर्वगतेनास्यास्ति, न वाकाशं सर्वगतमपि परापरव्यतिकरं प्रत्यवकल्पते। अस्य स्वरूपेणाभेदात्। अपि चापकाशात्मानौ न परापरव्यतिकरकारणम् असाधारणगुणयोगित्वात् पृथिव्यादिवत्। तस्मात्परापरव्यतिकरकारणे कल्पनीये। ते च द्रव्यमपारतन्त्र्याद् आकाशवत्ते दिक्काला उच्येते एवं यौगपद्यापयौगपद्यचिराक्षिप्रप्रत्यया अपि काललिङ्गं न ह्येते क्रियायां तत्कारकेषु वा भवितुमर्हन्ति तेषु सत्स्वपि कादाचित्कत्वात्। नन्वयं कालो ऽपि नित्य इति तस्मिन् सत्यप्येते कादाचित्काः कथं कालाकारणम्* अपि। यद्युच्येत-- एकसूर्यपरिस्पन्दावच्छिन्नकालसम्बन्धिन्यः क्रियाः युगपदनेकसूर्यपरिस्पन्दावच्छिन्नकालसम्बन्धिन्यः क्रियाः क्रमवत्यो यौगपप्रत्यगोचरः। एवं बहुतरानेकसूर्यपरिस्पन्दावच्छिन्नकालसम्बन्धिनी क्रिया चिरप्रत्ययगोचरः। अल्पतरानेकसूर्यपरिस्पन्दावच्छिन्नकालसम्बन्धिनी क्रिया क्षिप्रमत्ययगोचर इति। कृतं तर्हि सूर्यपरिस्पन्दस्य कालावच्छेदेन। नन्वयं साक्षादेव क्रियामवच्छेत्स्यतीति। तथा च युगपदादिप्रत्यया भविष्यन्तीति। तन्ना सूर्यपरिस्पन्दस्य क्रियाभिः सम्बन्धाभावेन तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः न वा ऽऽकाशादिसम्बन्धद्वारमस्य तदवच्छेदकत्वम्। तथा हि नाकाशादयः क्रियायौगपद्यादिप्रत्ययनिमित्तीम्, असाधारणगुणयोगित्वाद् घटवत्। एवं यौगपद्यादिप्रत्यया न दिक्कारणकाः दिग्देशनियमानपेक्षणात्। कालपिण्डबुत्द्धसंयोगजपरत्वापरत्वचदिति। तस्मात्सूर्यपरिस्पन्दस्य देवदत्तादिपरिस्पन्दस्य चास्ति कालेन सर्वगतेन संयुक्तसमवायलक्षणः सम्बन्धः। एतया च द्वादा परिस्पन्दयोरप्यस्ति सम्बन्धप इति। कालसम्बन्धानपेक्षमेव च सूर्यपरिस्पन्दावच्छिन्नस्य देवदत्तादिपरिस्पन्दस्य ग्रहणमुपद्यते। यथा दण्डबुत्द्धीति शब्दाद्दण्डबुत्द्धावच्छिन्नं पुरुषं प्रतीत्य तदन्यथानुपपत्त्या पश्चाद्दण्डबुत्द्धपुरुषयोः संयोगभेदो ऽवगम्यते न तु सम्बन्धज्ञानपुरःसरं दण्डिबुत्द्धविज्ञानम्। एवं परत्वापरत्वे अपि कालपिण्डबुत्द्धसंयोगनिबन्धने गृहीत्वा कालो ऽनुमीयते न तु कालज्ञानपुरःसरं तज्ज्ञानं तत्सिद्धमरूपतया कालो ऽप्रत्यक्षः परत्वापरत्वाद्यनुमेयश्चेति। तस्मात्सुष्टूक्तं परादिप्रत्ययानां चेति। कार्यकारणविशेषापेक्ष इति। कार्यस्य परापरादेः प्रत्ययस्य च यः कारणविशेषोबहुतराल्पतरातीततपनपरिस्पन्दावच्छिन्नकालपिण्डबुत्द्धसंयोगस्तदपेक्षः काल एकोऽपि परापरादिप्रत्ययहेतुः परापरत्वलक्षणगुणोत्पादनद्वारेणेति वर्त्तते कारणव्यङ्ग्यः कालः तस्य निष्पन्नतया व्यक्तिसाधनत्वोपपत्तेः। न तु क्रियाव्यङ्न्य तस्याः साध्यतया असिद्धत्वाद्व्यक्तिं प्रति हेतुभावाभावात्। तथा चातीतानागतमात्रदर्शनाद्वर्त्तमानाभावेन न त्रैकाल्यविषयमनुमानं तयोश्च पितापुत्रवत्परत्वापरत्ववदूध्रस्वदीर्घवच्च परस्परापेक्षासिद्धिरन्तरेणापि वर्त्तमानकालमिति पूर्वः पक्षः ।। ३९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ४० ।। तयो--त्वात् (सू. ४०) ।। नातीतादिरूपता कालस्य कारकव्यङ्न्या तयोस्तादवस्थ्यात्। अपि तु क्रियाव्यङ्ग्या तां खलूररीकृत्य

प्रवर्तमानानयमतीतानागतवर्तमानान् प्रतिपद्यते नान्यथा। यदा खल्वयं पुरुषः फलं प्रवर्तमानपतनक्रियाविशिष्टं प्रतिपद्यते तदा व्यपदिशतिपतति फलमिति। तन्मूले चास्यातीतानागतत्वे अपतत् फलं पतिष्यतीति। न च वर्तमानपतनमसिद्धं येन न कालं व्यञ्ज्यात् (तद्द्वयोस्तादवस्थ्यात् अपि तु क्रियाव्यङ्ग्यता) तदसत्त्वे कस्येदं कारणं गुरुत्वं कस्य च फलं कारकं कस्य च फलं भूमिसंयोगः कार्यः। न च परत्वापरत्वादीनामपि सिद्धिः परस्परापेक्षा। किं तर्हि ? सन्निकृष्टबुद्ध्यपेक्षमपरत्वं विप्रकृष्टबुद्ध्यपेक्षं परत्वं पूर्वसंख्यावच्छिन्नता च संयुक्तसंयोगानां सन्निकर्षः। परसंख्यावच्छिन्नता च विप्रकर्षः। एवं ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि परिमाणभेदौ न परस्परापेक्षौ पितापुत्रौ च प्रमाणप्रमेयव्याख्यया व्याख्यातौ। तस्मादतीतानागतयोर्वर्तमानापेक्षत्वाद्वर्तमानस्य च तदनपेक्षत्वादस्ति त्रैकाल्यमिति सिद्धान्तः ।। ४० ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ४१ ।। भाष्यम् अथापीति। कस्मादतीतानागतावितरतरापेक्षौ न भवतः कृतं वर्तमानेनेति शंङ्का सूचयति। तन्निराकरणानय सूत्रम्--- नाती--द्धिः (सू. ४१) ।। परस्परापेक्षसिद्धेर्हि वर्तमानाभावः सैव तु नास्तीति सूत्रार्थः। कया युक्त्येति प्रश्नः। उत्तरं केन कल्पेन प्रकारेणातीतः तदनेन वर्तमानाभावे ऽतीतस्वरूपाक्षेपः कृतः। ह्रस्वदीर्घत्वादीनां परस्परापेक्षसिद्धित्वमङ्गीकृत्याह। तन्नोपपद्यते विशेषहेत्वभावादिति। परमार्थतस्तु न चेतरेतरतरापेक्षा ह्रस्वदीर्घत्वादीनामपि सिद्धिरिति। स्वकीयां युक्तिं वार्तिककार आह। न च वर्तमानकालानभ्युपगमे पतत इतीति। (२५५ । ६) ।। ४१ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ४२ ।। वक्ष्यमाणसूत्रावतारपरं भाष्यम्। अर्थसद्भावव्यङ्न्यश्चायिति। अस्यार्थः न केवलं पतनादिक्रियाव्यङ्न्यो वर्तमानः कालः अपि त्वर्थसद्भावोऽर्थस्य सत्ता ऽस्तिक्रियेति यावत्। तया व्यङ्न्यः कालः। एतदुक्तं भवति पतनादयः क्रियाः वर्तमानेष्वपयान्त्यपयान्तिच, अस्तिक्रियातु सर्ववर्तमानव्यापिनी। तदेवमस्तिक्रियाविशिष्टस्य वर्तमानस्याभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः। न चाविद्यमानं तस्य विवरणमसदिति। न च वर्त्तमानाभाववादी विद्यमानं सत्किं चिदनुजानाति। अत्र वार्तिककारः पृच्छति। कथं पुनरिति। (२५५ । १७) न हि सर्वं प्रत्यक्षं वर्त्तमानविषयमतीतानागतयोरपि योगिप्रत्यक्षत्वादिति भावः। उतरं यस्मादिति। नातीतानागतविषयतया प्रत्यक्षानुपपत्तिं ब्रूमः अपि त्वतीतानागताधारतयेत्यर्थः। भाष्यमपि वर्त्तमानाभावे प्रत्यक्षनिमित्तं सन्निकर्षः अस्मादिप्रत्यक्षविषयो विद्यमानो घटादिः प्रत्यक्षं प्रमाणमनाधारं सत्सर्वं नोपपद्यतइति द्रष्टव्यम् ।। ४२ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ४३ ।। अत्र भाष्यमुभयथा वर्तमानो गृह्यत इति तदवतार्य व्याचष्टे वार्तिककारः। उपपन्नश्च सन् द्वेधा भिद्यते इति। क्व चित् क्रियामात्रव्यङ्ग्यः यथा ऽस्तीति। क्व चित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः। पततिच्छिनत्तीति (२५६ । ३) अत्र हि पूर्वपरीभावः प्रतीयते। न च प्रतिक्षणमपवर्गवतः कर्मण एकस्य पाकस्य वा च्छेदनस्य वा पूर्वोपरीभाव इति। कर्मसंतानस्त्वास्थेयः सो ऽपि चैकमुपसंग्राहकमन्तरेण न भवत्यत उक्तं भाष्यकृता एकार्था क्रिया क्रियासंतान इति। एकप्रयोजनावच्छिन्नेत्यर्थः। अत्र चाधिश्रयणादयो भवन्तु पच्यर्थाः यथाऽह महाभाष्यकारः तदभिसन्धिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं तत्सर्वं पच्यर्थ इति। रूपादिपरावृत्तिमात्रार्थत्वं वास्य पचे, राख्यातार्थः। सर्वो ऽयमध्येषणादिर्भवतु भावनाऽभिधानः नोभयथापि का चिदस्ति दर्शनक्षतिः। अनागताव्यवच्छिनत्ति नानारम्भ इति। अनारम्भोऽननुष्ठानंन विवक्षितं यथा पक्ष्यतीत्यत्रेत्यर्थः। अतीताद् व्यवच्छिनत्ति। नोपरमो विवक्षित इति यथाऽपाक्षीदित्यत्रेत्यर्थः। संतानारम्भविवक्षायामिति। आरम्भोऽत्र चिकीर्षाऽभिधीयतइति न विरोधः। तदेव वर्तमानं क्रियासद्भावमुक्त्वा तत्सम्बन्धव्यङ्ग्यां कारकस्य वर्तमानतामाह। यच्चेदं छिद्यमानमिति। (न) तत्क्रिक्रियमाणं। वर्तमानक्रियासम्बन्धेन वर्तमानं न तु स्वरूपत इत्यर्थः। तस्य च कारकस्य वर्तमानक्रियासम्बन्धमतीतानागतानपेक्षमपेक्ष्यातीतानागतत्वे। क्रियायाः कारकस्यापि व्यक्तिः तद्भावव्यक्तिः। तद्धेतुकं च द्वैविध्यमिति प्रतिपादनपरं सूत्रमववतारयति। तस्मिन् क्रियामाणे। कृत-णम् (सू. ४३) ।। भाष्यम्। आरब्धोऽभीष्टफलोरीकरणेन क्रियासंतानः पचतीति। वक्ष्यमाणासंपृक्ततोपयोगितया क्रियासंतानस्वरूपमाह। तत्रति। क्रियासंताने। (नो) न (तु) नु विद्यत इत्यत्रापि पूर्वपरीभावावगमादतीतानागताभ्यां संपृक्त एवेत्यत आह वार्तिककारः। अत्र हि केवल इति। शब्दमाहात्म्यात्सम्पर्को न वास्तवो, वास्तवं तु वर्तमानत्वमत एवाह। केवलः शुद्ध इति। शब्दमाहात्म्यात्सम्पर्को न वास्तवो, वास्तवं तु वर्तमानत्वमत एवाह। केवलः शुद्ध इति। पर्यायाभिधानमात्यन्तिकं संपर्काभावं दर्शयति। यदि क्व चिन्मुख्यंवर्तमानत्वं नाभ्युपेयते ततस्तत्पूर्वको भाक्तो ऽपि वर्तमानप्रयोगो ऽपि न स्यादित्यत आह। अन्यश्च लोक इति ।। ४३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ४४ ।। अत्य--द्धिः (सू. ४४) ।। यथा गौरेवं गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिसहकारि सारूप्यदर्शनं

साध्यस्य गवयो ऽयमिति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य साधनमुपमानं तच्चेदं नोपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः। किं यथा गौरेवं इति गवा ऽत्यन्तसाधर्म्यं विवक्षितं तथा सति गवान्तरमेवगवयः स्यात्। तदिदमाह भाष्यकारः न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति। चो यस्मादर्थे। तस्माद्यथा गौरेवं गवय इति वाक्यस्यार्थो भवति यथा गौरेवं गौरिति। गवा प्रायसाधर्म्यादपि गवयोपमानं न सिध्यति। मढिद्धठुड़१४;वषस्यापि गवा प्रायसाधर्म्यस्य विद्यमानत्वेन तस्यापि गवयाभिधानप्रसङ्गात्। तदिदमाह। न हि भवति यथा ऽनड्डुत्थ्वानेवं महिष इतीति। यथा ऽनड्डुत्थ्वानेवं गवय इत्यस्य वाक्यस्यार्थो यथानड्डुत्थ्पवानेवं महिष इति यस्मान्न भवति। एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न भवति। एकदेशोपमानस्यैवानुपपत्तेरतिप्रसङ्गात्। तदिदमाह न हि सर्वेण सर्वमुपमीयते तथा सति सुमेरोरपिसर्षपेणोपमानप्रसङ्गात् ।। ४४ ।। प्रसि--त्तिः (सू. ४५) ।। प्रकरणाद्यपेक्षं हि वाक्यं स्वार्थं प्रतिपादयति, न केवलम्। तद्वशाच्च क्व चिदत्यन्तसाधर्म्यं प्रतीयते क्व चिद्भूयःसाधर्म्यं क्व चिदेकदेशसाधर्म्यं, तदिह प्रतीतमहिषादिकं पुरुषं प्रति यथा गौरेवं गवय इति वाक्यमुच्चार्यते तदा महिषादिपरिहाराय भूयः साधर्म्यं विवक्षितमित्यवगतं वाक्यार्थं स्मरन् महिषादिषु वने गोसाधर्म्यं पश्यन्नपि न गवयसंज्ञां निवेशयति। अपि तु साधर्म्यवति गवयएव तां निवेशयति। यस्त्वप्रतीतमहिषादिस्तं प्रत्येतद्वाक्यमुपमानं न भवत्येवेति परमार्थः। यथा च प्रकरणादिवशादत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यमाश्रित्यातिदेशवाक्यानि प्रवर्त्तन्ते तथा चोक्तं वार्त्तिककृता। नसाधर्म्यस्यत्यादि भाष्यं नियमं निषेधति न साधर्म्यस्य कृत्स्नभावमेव वा ऽल्पभावमेव वा आश्रित्यातिदेशवाक्यं प्रवर्त्तते। किं तर्हि ! प्रसिद्धसाधर्म्याद्धेतोः साध्यसाधनभावमाश्रित्योद्दिश्येति। एतदुक्तं भवति। न नियमः, किं तु क्व चित्किं चित्साधर्म्यमाश्रित्यातिदेशवाक्यं प्रवर्त्तते तच्च प्रकरणाद्युन्नेयमिति। अनभ्युपगमादिति च वार्त्तिकं नियमाभिप्रायमेव। तत्क्रिययैव (२५७ । २३) तत्क्रियान्तरमित्यर्थः ।। ४५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ४६ ।। प्रत्य--द्धेः (सू. ४६) ।। यथा गौरवं गवय इति हि वाक्यं प्रत्यक्षेण गवा गवयप्रत्यक्षं प्रतिपादयति। न खलु श्रुतवाक्यो ऽपि यदा प्रत्यक्षेण गवयं पश्यति तदा वाक्यार्थाधिगमादधिकं किं चित्प्रतिपद्यते। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो ऽप्यनेन वाच्यादेवावगतः। तस्मात्प्रत्यक्षेण गवा प्रत्यक्षस्य गवयस्य गवयसंज्ञाविशिष्टस्य प्रतीतेरुपमानस्यानुमाननेति पूर्वः पक्षः ।। ४६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ४७ ।। सिद्धान्तस्तु--- नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्यामः (सू. ४७) ।। गवयत्वं हि संज्ञि, न च तद्यथा गौरेवं गवय इति वाक्यात्प्रतीयते। अपि तु कस्य चिद्गता सादृश्यं, न च वाक्यगतोपव गवयशब्दस्तस्य वाचकः। तथा तदानीमगृहीतसंगतित्वात्। न च सादृश्यं संज्ञि, तस्मात्प्रत्यक्ष एव गवयत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेदः प्रमाणार्थः। उपपादितं चैतदुपमानलक्षणे। तस्मात्प्रत्यक्षो गवयः अप्रत्यक्षेण गवा प्रतीययत इति। सिद्धमित्यर्थः। पूर्वपक्षवाङ्माह। परार्थमुपमानमिति चेन्मन्यसे सिद्धावादिन् ! तन्नास्ति। कुतः। स्वयमप्यध्यवसायात्। एवं हि परार्थं स्याद्यथा गौरेवं गवय इति वाक्यं यदि परस्यैवाध्यवसायं जनयेत् यावतोच्चारयितुरण्ध्यवसायं जनयति तस्मात्स्वार्थमपीत्यर्थः। एतदेव दर्शयति भाष्यकारः भवति भोः स्वयमप्युच्चारयितुर्वाक्यादध्यवसाय इति। सिद्धान्तवाद्याह। नाध्यवसावय उच्चारयितुः प्रतिषिध्यते उपमानम् उच्चारयितारं प्रति न भवति। कुत इत्यत आह प्रसिद्धसाधर्म्यादिति ।। ४७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ४८ ।। वार्त्तिकं तु परार्थत्वेनानुमानादुपमानभेदमाह। परार्थत्वाच्चेति। (२५८ । १९) ननु प्रत्यक्षं सारूप्यज्ञानमुपमानं न चैतत्परार्थमित्यत आह। न हि यथागौरिति। अस्तु तर्हि वाक्यमेवेत्यत आह। न ह्यागमेति। भिन्नयोरप्यनुमानोपमानयोरेतावन्मात्रेण साध्यमित्युसंहारव्याजेनाह। तस्माद्यथेति। अतिरोहितमितरत् ।। ४८ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ४९ ।। अत्र हि सूत्रकारेण प्रथममनुमानान्तर्गतिः परीक्षिताः, न चापरीक्षितप्रमाणभावस्य सा युक्तेति वार्त्तिककारः प्रथममस्य प्रमाणभावमेव परीक्षते। तस्याक्षेपो न शब्दः प्रमाणमिति (२५९ । ८) यस्मिन् सति प्रमा भवत्येव न न भवति तत् प्रमाणं साधकतमस्य करणत्वात्। सत्यपि तु शब्देव प्रमाव न भवतीति तस्य साधकत्वं विघटयति। विषयाभावच्चेति। प्रामाण्यं हि विषयवत्तया व्याप्तं सा शब्दान्निवर्त्तमाना प्रामाण्यमपि निवर्त्तयति वृक्षतेव निवर्त्तमाना स्वव्याप्तं शिंशपात्वम्। द्विविधश्च विषयः प्रत्यक्षः परोक्षश्च। तत्र पूर्वः परत्यक्षस्य प्रमाणस्य विषयः। अप्रत्यक्षश्चाविनाभूताल्लिङ्गादवगन्तव्यः। तदनपेक्षणे असम्बन्धाविशेषात्सर्वं सर्वस्माद्गम्येत। तथा च सर्वः परोक्षार्थप्रत्ययो ऽनुमानव्याप्तः। न च प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यो राशिरस्ति। तस्माद्विषयाभावादपि न शब्दप्रामाण्यमिति।यत्तावत्सत्यप्रमितेरिति। तन्न। असिद्धत्वादिति। न शब्दमात्रं प्रमाणमपि तु गृहीतः स्मर्यमाणसम्बन्धश्च। न चेदृशे शब्दे सति प्रमा न भवति। यादृशे तु सति प्रमा न भवति नासौ प्रमाणमित्यर्थः।

तन्महत्प्रत्ययकर्तृत्वादिति। (२६० । ३) मढद्धड्ढड्ढ१४;वत्त्वपरिमाणं हि महतो वि◌ेशेषणं तन्न ज्ञातं विशेष्ये महति प्रमाणम्। तदेवं सिद्धप्रमाणभावस्य शब्दस्यानुमानाद्भेदं परीक्षमाणः पूर्वपक्षयति। अनुमानं शब्द इति। शब्दो--त्वात् (सू. ४९)।। यज् ज्ञानं प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानार्थविषयं प्रत्यक्षस्य पश्चादुपजायते तदनुमानं यथा ऽग्निमद्धूमज्ञानं तथा च शब्दज्ञानं तस्मादनुमानमित्यर्थः ।। ४९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ५० ।। ५१ ।। अद्विप्रवृत्तिकत्वं प्रकारभेदरहितत्वं प्रत्यक्षानुमाने तु परोक्षापरोक्षावगाहितया प्रकारभेदवती इत्यर्थः ।। ५० ।। ५१ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ५२ ।। सिद्धान्तस्वरूपमुपक्रमते। यत्तावदिति। एतेन--संशयादिषु व्यभिचारेण, ते ऽपि हि त्रिकालविषया इति। अन्वयव्यतिरेकोपपत्तिमात्रं प्रत्यक्षे ऽप्यस्ति। प्रत्यायनाङ्गान्वयव्यतिरकज्ञानं तु अन्यादृशं शब्दे अन्यादृशं त्वनुमाने, तद्धि पक्षधर्मतापेक्षमनुमाने, शब्दे तु तदनपेक्षमित्यत्र सूत्रं भवति। आप्तो यः (सू. ५२) ।। यो ह्यत्यन्तादृष्टपूर्वः स्वर्गापूर्वदेवतादिः स वाक्यार्थरूपः तथा हि--- 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पद' मिति ।। स्वर्गो वाक्यार्थः। एवमपूर्वमपि, तत्खलु स्वर्गनरकादिहेतुः कालान्तरस्थायी पुरुषविशेषगुणः स्वकार्यविरोधीति वाक्यार्थ, एवं देवता ऽपि। सा ऽपि हि सूक्तहविर्भागिनी सहस्राक्षाद्युपेतदेहादिमती वाक्यार्थ एव। नैवैष शब्दादृते अस्मदादिप्रत्यक्षादिगोचरः। न चागृह◌ीतं लिङ्गमस्मिन्प्रवर्त्तितुमर्हति। न चागृहीते सम्बन्धिनि शक्यग्रहः सम्बन्धः। पदं तु यद्यपि पदार्थसङ्गतिसंवेदनमपेक्षते। यद्यपि पदार्थ एव पदार्थान्तरविशिष्टो वाक्यार्थः। येऽपि वाक्यार्थे सर्गादौ पदार्थस्मरणद्वारेण प्रवर्त्तमानं सङ्गतिग्रहानपेक्षमेव स्वर्गरूपवाक्यार्थं कुर्वन्ति स्वलोकसिद्धं सुखजातीयमुद्दिश्य लोके सिद्धैरेवे दुःखाद्यसंभेदैर्विशिष्टं स्वर्गपदवाच्यं प्रतिपादयन्ति नापदार्थं वाक्यार्थं कुर्वन्ति वाक्यार्थे च पदवचनं स्वर्ग इति यथा श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीतइति। यथा चक्षुरादयो रूपादिष्वगृहीतसङ्गतयः प्रवर्त्तन्ते एवं पदार्थसङ्गतिग्रहापेक्षाण्यपि पदानि वाक्यार्थबोधने न सङ्गतिग्रहमपेक्षन्ते, कार्यव्यङ्न्यत्वात्प्रमाणभावस्य सङ्गतिग्रहानपेक्षेभ्यो ऽपि च पदभेदेभ्यो वाक्यार्थावबोधकार्यदर्शनात्। तस्मान्न पदं तदर्थो वा वाक्यार्थावबोधे लिङ्गं तत्र सम्बन◌्धग्रहानपेक्षत्वाद रूपादिबोधे चक्षुरादिवत्। स्यादेतत्। मा भूत्प्रत्यक्षतोदृष्टमनुमानं वाक्यार्थे सामान्यतोदृष्टं भविष्यति। यद्यपि च वाक्यार्थे साध्ये पदानामपक्षधर्मत्वं यद्यपि च पदस्मारिताः पदार्था व्यभिचारिणः तथा ऽप्याकाङ्क्षायोग्यतासत्तिविशेषणाः पदार्थाः संसर्गे लिङ्गं भविष्यन्ति। तथा हि यन्न दुःखेनेत्यादिभिः पदैः स्मारिताः पदार्थाः गुणप्रधानभावेनावस्थिताः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्त्वे सति पदैः स्मारितत्वाद् गामभ्याजेति पदस्मारितपदार्थवत्। संसर्गस्य च संसृज्यमाना एव विशेषो न पुनराजानतो ऽस्तिकश्चिद्विशेषः। संसृज्यमानाश्च पदैरेव स◌्मारिता इति संसर्गविशेषप्रतिलम्भः। स एव च वाक्यार्थ इति सिद्धमानुमानिको वाक्यार्थ इति। गामभ्याजेत्यत्र पदार्थानां संसर्गवत्त्वं च वाक्यश्रवणसमनन्तरप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्त्यनुमितपदार्थसंसर्गप्रत्ययादवगतम्। तदेतदचतुरस्रम्। पदानामेव पदार्थस्मरणावान्तरव्यापाराणां वाक्यार्थप्रमां प्रति करणतया प्रमाणत्त्वात्। तेषां चापक्षधर्मतया लिङ्गत्त्वानुपपत्तेः। यदि तु पदानि पदार्थमात्रवपर्यवसितवृत्तीनि न वाक्यार्थप्रत्ययपराणि स्युः ततो न पदार्थानामाकाङ्क्षा ऽस्तीति वाक्यार्थप्रत्ययो न भवेत्। न खल्वाकाङ्क्षां विना सन्निधियोग्यताभ्यामेव पदार्थाः संसृज्यन्ते यथा ऽयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो ऽपसार्यतामित्यत्र पुत्रसम्बन्धेन निराकाङ्क्षोपव राजा न पुरुषेण सम्बद्ध्यते। न च पदानां वाक्यार्थप्रत्त्ययपरत्वमन्तरेण तत्स्मारितानां पदार्थानामाकाङ्क्षास्ति। न हि यद्येन विना न भवति तत◌्तदाकाङ्क्षति येन कारकं क्रियामपेक्षेत द्रव्यं वा गुणं तथा सति पटो भवतीति वाक्यं न निराकाङ्क्षं स्यात्। पटस्य द्रव्यस्य गुणाकाङ्क्षित्वात। तस्माद्रक्तः पटो भवतीत्यस्यैकदेशः पटो भवतीति साकाङ्क्षत्वादप्रमाणमेवं पटो भवतीति हि वाक्यं यं कं चिद् गुणं गृहीत्वाऽनाकाङ्क्षं प्रमाणमेव, यदा पुना रक्तः पटो भवतीत्यस्यैकदेशो यं कं चिद् गुणमाक्षिप्य निराकाङ्क्षः एवं विभागे सति निराकाङ्क्षत्वेन वाक्यभेदः स्यात्। रक्त इत्यपि च वाक्यं यं कं चिद गुणिनं क्रियां च कां चिदाक्षिप्य निर्वृणुयात्। न च विशेषदर्शने सति नाक्षेप इति युक्तम्। एकवाक्यतायां सत्त्यां विशेषदर्शने अनाक्षेपः। अनाक्षेपे च सत्येकवाक्यतेत्यन्योन्याश्रयापत्तेः।

तस्माद्वाक्यार्थप्रतिपादनपरसमभिव्याहृतपदकदम्बस्मारितत्वेनापर्यवसानमेव पदार्थानामाकाङ्क्षेति युक्तमुत्पश्यामः। तथा च पटो भवतीत्येतावन्मात्रं निराकाङ्क्षं यं कं चिद् गुणमाक्षिप्य निर्वृणोति रक्तः पटो भवतीत्यत्र तु रक्तपदस्यापि समभिव्याहारात् पटादिसंसर्गपरत्वमिति पटादि संसर्गमन्तरेण रक्तत्त्वमपर्यवस्यत् पटादयश्च रक्तत्वसंसर्ग विन्त ऽपर्यवस्यन्तः परस्परसंबन्धा भवन्तीति सिध्यत्येकवाक्यता। तस्मात्पदान्येव पदार्थस्मरणद्वारेण तत्संसर्गं लक्षयन्ति

वाक्यार्थे प्रमाणं तेषां चापक्षधर्मतया न लिङ्गत्वम्। स्यादेतत्। अयं पदकदम्बकविशेषः स्मारितपदार्थसंसर्गवान् आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदकदम्बत्वाद् गामभ्याजेतिपदावलीवादिति नापक्षधर्मता। मैवम्। अन्योन्याश्रयापत्तेः। कर्मकारकं हि पटादन्यद्वस्तुतः सिद्धं ज्ञानलक्षणाय फलाय कल्पते। यथा ऽग्निमत्ता धूमस्य पर्वतस्य वा ऽग्निसंयोगः न त्वग्निज्ञानजनकत्वं तद्वत्ता। फलव्यङ्न्यं हि तन्नानुपजाते फले कल्पते। तथा च फलोपजनने सत्यग्निमत्ता तद्वत्तायां तु कर्मणि फलोपजननमित्यन्योन्याश्रयापत्तिः। न हि फलकर्मणोरैक्यम्। न हि वृक्ष एव च्छिदा भवति। तदिह संसर्गवत्त्वं पदानां तज्ज्ञानजनकत्वं नानुमानसाध्यं भवितुमर्हति। न ह्यग्निज्ञानजनकत्वं धूमस्यानुमानसाध्यमित्युक्तम्। स्मृतिजनकत्वमप्येषां वाक्यार्थप्रत्यायनाय कल्पितं न संबन्धान्तरं व्यनक्तीति। तत्सिद्धमेतन्न पदानि वाक्यार्थबोधे लिङ्गमपक्षधर्मत्वान्मनोवदिति। अपि च लौकिक एवार्थः परीक्षकैरनुगम्यते न तु स्वकृतलक्षणानुरोधेनालौकिकमास्थीयते। न च क्लेशेन कया चित्प्रणाङ्या पक्षधर्मतां कल्पयित्वा लोकः पदेभ्यो वाक्यार्थमवगच्छति अपि तु स्वतन्त्रेभ्य एव तेभ्य इति सिद्धः शब्दस्य प्रमाणस्यानुमानाद्भेदः। आप्तोक्तत्वं तु स्वर्गादिप्रतिपादकस्पयागमस्य प्रामाण्ये लिङ्गमेव। न चैतावता तदर्थ आनुमानिको भवति। न हि प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षस्य विषयोप भवत्यानुमानिकः। अर्थविषयं हि प्रमाणं प्रामाण्यविषये च प्रवृत्तिसामर्थ्याप्तोक्तत्वे इति। एवं व्यवस्थिते अभ्युच्चयमात्रतया भाष्यवार्तिककाराभ्यामाप्तोक्तत्वाश्रयत्वानाश्रयत्वे शब्दानुमानभेदहेतुतयोपन्यस्ते इति मन्तव्यम्। एतेन प्रवृत्तिभेदकथनेनाद्विप्रवृतिकत्वं व्याख्यातम्--निराकार्यतया। संबधन्धात्प्रतिपत्तेरनुमानं शब्द इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तदनुभाष्य दूषयति। यत्पुनरेतदिति। अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्येति भाष्यं तस्य व्याख्यानं वाच्यवाचकभाव इति। स्वाभाविको हि शब्दार्थयोः संबन्धस्तथा स्यात् तादात्म्यलक्षणो वा प्रत्याय्यप्रत्यायकभावो वा प्राप्तिलक्षणो वा, तत्राव्यपदेश्यपदेन प्रत्यक्षलक्षणस्थेन तादात्म्यमपाकृतम्। शब्दार्थयो:प्राप्तिनिराकरणहेतुना चोपरिष्टादौत्पत्तिकः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावो निराकरिष्यते। तेन प्राप्तिं निराकरोति भाष्यकारः प्राप्तिलक्षणस्त्विति। एकेन्द्रियग्राह्येभ्योहि प्राप्तिः प्रत्यक्षा यथा ऽङ्गुल्योः न तु शब्दार्थयोरेकेन्द्रियग्रपाह्यता तस्माशानयोः प्रापृतिः प्रत्यक्षगम्या वायुवनस्पत्योरिवेत्यर्थः। ननु शब्दस्यार्थः समानेन्द्रियग्राह्य एव तत्कथं नेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतीतो ऽर्थ इत्यत आह। अस्ति चातीन्द्रियविषयमृतो ऽपीति। शब्दग्राहकेन्द्रियमतिपतित इन्द्रियमात्रमतिपतिश्चातीन्द्रियः स च विषयभूतश्चेति कर्मधारयः। तदेतद्यस्माच्छब्दस्येति वार्तिकेन व्याख्यातम्। प्राप्तिलक्षणे श्वेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे। नानुमानेनापीति। उपसंपद्यते। प्राप्नोति गच्छतीति यावत्। आगच्छन्नुपलभ्येत मोदकादिः न चोपलभ्यते तस्मान्नागच्छति शब्देशामर्थः। ततश्चास्मिन्पक्षे शब्देन लोकव्यवहार उच्छिद्येत। अथ शब्द इति। २६२ । ६ न तावद्प गुणस्य शब्दस्य गतिरुपपद्यते तस्मात्संतानवृत्त्या शब्दोऽयं देशमागच्छतीति वाच्यं तथा च नित्यत्वव्याहतिरित्यर्थः। शङ्कते। अथ नागच्छतीति। भवति विद्यतइत्यर्थः। अभूत्वा भवनं भवत्यर्थ इति मत्वा निकरोति। नित्यश्च भवति चेतीति। शङ्किकता स्वाभिप्रायमाह। अथ नागच्छतीति। निराकरोति। न सर्वार्थेति। न हि समानदेशाः समानेन्द्रियग्राह्याः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्न्या दृष्टा इत्यभिप्रायः। सामान्यस्याश्रयोपलब्धिर्व्यक्तिहेतुः न पुनः शब्दस्याश्रयोपलब्धिरस्ति यतः शब्दो व्यज्येत। प्रत्युत शब्देनैवाश्रयो व्यञ्जनीयः स्यात्। तथा चार्थाश्रितः शब्दस्ताल्वादिभिरप्राप्तैः सर्वान्प्रति व्यक्त इत्युक्तदोषापत्तिः। न च शब्दस्यार्थे वृत्तिरनुभवगोचर इत्याह। न च वाच्ये वृत्तिः। आगसात्प्रतिपत्स्यत इति (२६३ । ७) निरुक्तादिरागमः। उत्तरं स एवायमिति। निरुक्तादीनामर्थसम्बन्धे प्रतिपादकत्वं भवेत्। सएव तु विचार्यत इत्यर्थः ।। ५३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ५४ ।। पूर्वपक्षवाद्याह। शब्दार्थेति ।। ५४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ५५ ।। सिद्धान्तवाद्याह। न सामयिकत्वादिति। अभिधानाभिधेयनियमनियोग इति। अभिधानाभिधेययोर्नियमो गोशब्दस्य सास्नादिमानेवार्थ एवमश्वशब्दस्य केसरादिमानेवेति। तस्मिन्नियोगोबोद्धव्य इति भगवतः परमेश्वरस्य सर्गादौ सो ऽयं समय इति अर्थः। तस्मिन्नुपयुक्ते ज्ञाते शब्दार्थव्यवस्था भवति। सम्बन्धवादिनोऽऽपिचाऽयमवर्जनीय इति। ये ऽपि मीमांसका वैयाकरणौ वा स्वाभाविकं शब्दार्थयोः सम्बन्धमास्थिषत तेषामपि नैव सत्तामात्रेण गमको ऽपितु ज्ञातः सन्, विज्ञाने चायमस्य वाचक इति वा ऽस्मादयं बोद्धव्य इति वा संकेत एवोपायः। वृद्धव्यवहारो ऽपि गवादिशब्दानां देवदत्तादिशब्दवत्संकेतपूर्व एव। तद्वरमस्तु संकेत एव, कृतमत्र स्वाभाविकेन सम्बन्धेन, तन्मात्रादेव प्रयोगप्रतिपत्तिव्यवहाराणामुपपत्तेरित्यर्थः। नन्वेयं समयः केषां चित् पदानामसति स्वाभाविके ऽर्थैः सम्बन्धे न कर्तुं शक्यः निर्दिश्य ह्यर्थं ब्रूयादयमस्माद्बोद्धव्यं इति। न च निर्देशो ऽसति स्वाभाविके

सम्बन्धे केषां चिच्छब्दानां सिध्यति। सङ्केताधीने तु वाचकत्वे सर्वेषामकृतसमयत्वात् किं केन निर्द्दिश्यते। तस्मात्संकेतकरणमेव स्वाभाविकसम्बन्धं प्रतिपादयति शब्दानामित्यत आह। प्रयुज्यमानग्रहणाच्चेति। परमेश्वरेण हि यः सृष्ट्यादौ गवादिशब्दानामर्थे संकेतः कृतः सो ऽधुना वृद्धव्यवहारे प्रयुज्यमानानां शब्दानामविदितसंगतिभिरपि बालैः- शक्यो गृहीतुम्। तथा हि वृद्धवचनान्तरं तच्छ्राविणो वृद्धान्तरस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिभयशोकहर्षादिप्रतिपत्तेस्तद्धेतुं प्रत्याययमनुमिमीते बालः। तस्य च सत्स्वप्यन्येष्वर्थेषु भूतस्य अभूतस्य वा श्रवणसमनन्तरं च भवतो वाक्यश्रवणहेतुतामवगच्छति तदवयवानां च पदानामावापोद्वापभेदेन तदर्थप्रत्ययोपजनापायदर्शनात्तेषु तेष्वर्थेषु तेषां तेषां पदानांप वाचकत्वं कल्पयति। एवं पदावयवेषु प्रकृत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। सो ऽयं वृद्धव्यवहारः सामान्प्रतिकानां संकेतग्रहोपायः सर्गादिभवां तु महर्षिदेवतादीनां परमेश्वरानुग्रहाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयसंपन्नानां परमेश्वरेण सुकर एव सङ्केतः कर्तुम्। तव्यवहाराच्चास्मदादीनामपि सुग्रहः संकेतः (तव्यवढढ्ठड़१४;वारपरम्
परागतश्चास्मदानीनामपि) संकेतग्रहो न समन्बन्धस्मृतिमपेक्षते। आप्तपरम्परात एव ततो निः शङ्कव्यवहारोपपत्तेः। अत एवाह भाष्यकारः लौकिकानामिति। स्यादेतत्। यदि शब्दानां साङ्केतिकः सम्बन्धो न स्वाभाविकः कृतं तर्हि साध्वसाधुविभागपरेण व्याकरणेन, स्वाभाविकं हि यस्य वाचकत्वं स साधुरसाधुश्चेतरः, सामयिकत्वेन तु सर्वएव साधवो ऽसाधवो वेत्यत आह। समयपरिपालनार्थं चेदमिति।
पारमेश्वरसमयपरिपालनार्थमित्यर्थः। तथा च येषां पदानां येनार्थेन परमेश्वरेण कृतः समयः तानि तत्र साधूनि असाधूनीतरत्रेति विभागाय व्याकरणमर्थवदिति सिद्धम्। अर्थरूपस्तुषोलेशोऽर्थतुषः स नास्ति, केवलं परैः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः कल्पित इत्यर्थः। तथा च स्वाभाविकसम्बन्धाभावादनुमानाभेदायाविनाभावासिद्ध्यर्थं स्वाभाविकसम्बन्धाभिधानमयुक्तमिति सिद्धम्। वार्तिके स पुनः समयः कुत इति। यदि न के चनापि शब्दा न प्रसिद्धसम्बन्धास्ततो ऽशक्यप्रतीतिः समय इति भावः। उत्तरं पदज्ञानात्। पदं ज्ञायते व्युत्पाद्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या व्याकरणामेत्यर्थः। ननु सर्वेषां शब्दानामविदितसङ्गतिः कथं व्याकरणादपि शब्दमात्रात्समयं प्रतिपद्यते इत्यत आह। लोकतश्चेति। वृद्धव्यवहारावधृतसमयो व्याकरणात्साध्वसाधुविभागं च प्रतिपद्यं तइत्यर्थः। तदेतद्विभजते। तदिदं शास्त्रमिति ।। ५५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ५६ ।। एवं तावद्दृष्टेनैव समयेनोभयसिद्धेन शब्दार्थव्यवस्थापनस्योपपत्तेर्नात्यन्तापरिदृश्यमानस्वाभाविकसम्बन्धकल्पना युक्तेत्युक्तं सम्प्रत्यनुपपन्नो ऽप्ययं स्वाभाविकः सम्बध इत्याह। जाति--त् (सू. ५६) ।। स्वाभाविको हि सम्बन्धः कस्य चिच्छब्दस्य केन चिदर्थेनास्ति न सर्वस्य सर्वेण। तथा सति शब्दार्थव्यवस्था न स्यात्। एवं च तर्हि न ऋष्यार्यम्लेच्छानां नियमः स्यात्। तथा हि यवशब्द आर्यैदीर्घशूके पदार्थे प्रयुज्यते, ते हि यवशब्दाद्दीरघशूकं पदार्थं प्रतिपद्यन्ते म्लेच्छास्तु प्रियङ्गुं प्रतिपद्यन्ते। एवं त्रिवृत्शब्दमृषयः स्तोत्रीयानवके प्रयुञ्जते। आर्यास्तु लताविशेषे। सोयमनियमो न स्यात्स्वाभाविके सम्बन्धे, न हि स्वाभाविकसंबद्ध आलोको रूपेण सहस्रेणापि शिल्पिभीरसादिसम्बद्धः शक्यः कर्तुम्। यतस्ततो रसादयो गम्येरन्। नापि तत्र संकेतेन स्वाभाविकः सम्बन्धो व्यज्यते। सदेव हि व्यज्यते नासत्। नो खलु यत्र घटो नास्ति तत्र तं प्रदीपः शक्तो व्यङ्क्तुम्। सो ऽयमनियमः सामयकत्वे उपपद्यते पुरुषच्छाधीनत्वात्। तस्याश्चानियमात्। न तु स्वाभाविकेन इति। न च वाच्यं सर्वएव शब्दाः सर्वैरेवार्थैः स्वभावतः सम्बद्धाः संकेतेन तु नियम्यन्ते इति। प्रमाणाभावात्। जातिभेदेन चार्थभेदप्रत्ययस्य संकेतभेदादप्युपपतिरिति। नन्वार्यदेशवर्त्तिनां म्लेच्छानामार्यव्यवहारनिश्चितसंकेतानां नानियम इत्यतं आह वार्त्तिककारः (२६५ । २) जातिविशेषशब्देनेति ।। ५६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ५७ ।। तद--भ्यः (सू. ५७) ।। अनुमानान्तर्भावे कदाचिदर्थाविनाभावाद्भवेच्छब्दस्य प्रामाण्यं तद्बहिर्भावे तु सुलभमस्याप्रामाण्यमिति मत्वाऽनुमानभेदाभिधानानन्तरमप्रामाण्यमाह पूर्वपक्षी। तस्येत्यादिभाष्यं तद्वार्त्तिककारो व्याचष्टे। तदित्यधिकृतशब्दाभिधानादितः। शास्त्रे ह्यस्मिन्निःश्रेयसाधिगगमपरेव तन्नान्तरीयकतया वेदप्रामाण्यव्युत्पादनमधिकृतमित्यधिकृतः शब्दो वेद इत्यर्थः। स्यादेतत्--अनृतत्वमप्रामाण्यमिति पर्यायः तथा च प्रतिज्ञार्थ एव हेतुरित्यत आह। अप्रामाण्यमर्थस्याप्रत्यायकत्वम्। अर्थस्येत्यविपरीतस्येत्यरथः।
पुत्रकामेष्टिकारीर्यादयो हि ऐहिकफला नामुष्मिकफलाः ऐहिकत्वेनैव तत्फलस्य चेतनेन काम्यमानत्वात् एतच्छरीरोपभोगयोग्यत्त्वाच्च। विरुद्धार्थोपस्थापकत्वेन सहासम्भवो वाक्ययोर्वा पदयोर्वेति। अत्र भाष्यकारेणोदितहोमादिविधिवाक्यानां निन्दाभिर्व्याघात इत्युक्तमधिकविवक्षया वार्तिककार आह। अग्निहोत्रमिति। होमकालानामुदितादीनां निन्दया प्रतिषेधात्। ननु मध्याढढ्ठड़१४;नापराढढ्ठड़१४;वसायाढढ्ठड़१४;ना भविष्यन्ति

होमस्य काला इत्यत आह। न चान्य इति। तेषामपि सर्वेषामुदितकालत्वादित्यर्थः। यस्तूदयानन्तर एव काल उदितकाल इत्पुच्यते तथा चान्यो ऽस्ति क◌ाल इत्युक्तं व्याघाते न तुष्यति तं प्रत्यन्यथा व्याघातमाह। उदितानुदितेति। अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्येन विहिते अग्निहोत्रनामनि होमे तदनुवादेनैकं वाक्यमुदितं कालं विधत्ते, अन्यच्चा ऽनुदितकालमपरं च समयाध्युषितकालं, न चैक एव होमस्तदा तदा शक्यः कर्तुम्। न च कालगुणानुरोधेन प्रधानस्य होमस्यावृत्तिरिति युक्तम्। न चोदितादिवाक्ये होमस्याभ्यासः श्रूयते। तस्मात्परस्परव्याघातादप्रामाण्यमेव साधीय इति। नन्वेते ऽनृतत्वादयः सर्ववेदवाक्याव्यापिन इति भागासिद्धतया हेत्वाभासता इत्यत आह। दृष्टान्तत्वेनेति। अयमत्र प◌्रयोगः। पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासवाक्यानि अप्रमाणम् अनृतत्वादिभ्यः क्षणिकवाक्यवदिति। एवं शेषाणि वेदवाक्यानि अप्रमाणं वेदवाक्यत्वात् पुत्रकामेष्टिवाक्यवदिति। पर्युदासं साध्यमुक्त्वा तेनैव हेतुना प्रसज्यप्रतिषेधसाध्यमाह। अग्निहोत्रादिवाक्यानां वेति। तदन्यवाक्यं पुत्रकामेत्यादि ।। ५७ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ५८ ।। एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमुपक्रममाणः प्रथमं तावदनृतत्वं दूषयति--- न क--त् (सू. ५८) ।। फलादर्शनमन्यथा ऽप्युपपद्यमानं नानृतत्वं साधयति ततश्चासिद्धमनृतत्वं हेतुरित्यर्थः। स्यादेतत्--इष्टेश्चोदितत्वादनपेक्षेयं (साधयति) पुत्रकारणमिति किमस्याः कर्मकर्तृवैगुण्यं करिष्यतीत्यत आह। इष्टेः करणसाधनत्वेनेति। (३६६ । ५) दृष्टसहकार्यदृष्टं कारणं न केवलं, ततो दृष्टवैगुण्यादुपपन्नमभवनं फलस्येत्यर्थः। अपेक्षणीयं कर्तारमाह पितराविति। करणमाह। इष्ट्येति। क्रियामाह। संयुज्यमानाविति। इष्ट्यापश्रयंतावदिति भाष्यम्। समीहा--तदङ्गसमिदादिकर्मानुष्ठानं तस्या--भ्रेषो भ्रंशो ऽननुष्ठानमिति यावत्। अविद्वान्प्रयोक्तेति। विदुषो ह्यधिकारः सामर्थ्यात्। अत एव स्त्रीशूद्रतिरश्चामसमर्थानामनधिकारः विद्वानपि यदिद्विजातिकर्महानिहेतुं कर्म ब्रह्महत्य◌ादि कृतवान् तत्कृतमपि कर्म फलापवय न कल्पते कर्तृत्वे वैगुण्यादिति दर्शयति। कपूयेति। कपूयं निन्दितं कर्म आचरतीत्याचरणः पुरुषः। हविरसंस्कृतमपूतमप्रोक्षितं वा। उपहतं श्वमार्जारादिभिः। मन्त्रा न्यूनाः क्रमविशेषेण। दक्षिणा दुरागता दौत्यद्यूतोत्काचादेर्दुष्टाद◌ुपायादागतेत्यर्थः। अन्वाहार्यमिति दक्षिणा। सा ततो न्यूना वा दीयते यावत्या पुरुषो न तृप्यति१ स च पुरुषाहारो जरत्वरत्वेनापाक्यतया निन्दितः। मिथ्यासंप्रयोगः पुरुषायितादिर्मातरि, योनिव्यापदो नानाविधाः पुत्रजनप्रतिबन्धहेतवः,। लोहितरेतसो बीजस्यो पहतत्वं यतः पुत्रजन्म न भवति। मिथ्याभिमन्थनं यतो नाग्निर्जायते। कर्मवैगुण्यकर्तृवैगुण्ये आह वार्तिककारः। तथेष्टेः साधयितुरिति। मन्त्राणामसामर्थ्यादिति। मन्त्रादिसाधनानां पुत्रकामेष्ट्यादीनां कर्मणामित्यर्थः। ननु यदि निरपेक्षा नेष्टिः साधनं स्ताँस्तर्ह्यनपेक्षमाणौ पितरावेव सम्यक् संयुज्यमानौ पुत्रस्य जनकौ, कृतमत्र पुत्रकामेष्ठ्या, अत एव म्लेच्छादीनामपि पुत्रजन्मोपपद्यत इत्यत आह। तत्सहकारित्वादिति। (२६७ । ६) नान्वयव्यतिरेकगम्यमिष्टेः सहकारित्वमपि त्वागमगम◌्यं, म्लेच्छादीनां पुत्रजन्म जन्मान्तरीयादृष्ट्वशादित्यागमप्रामाण्यादनुसरणीयम्। दृनश्यमानकर्मकर्तृवैगुण्ये च फलानुत्पादो ऽदृष्टमपेक्षणीयं सूचयति। तदनेन पुत्रकामेष्ट्यादीनामनियतफलत्वमपि सूचितं भवति। तथा कर्मान्तरप्रतिबन्धेन कर्मकर्तृसाधनावैगुण्येऽपि फलान◌ुत्पादः समर्थितो भवति। ऐहिकफलेषु तु कारीर्यादिषु साधनवैगुण्यं परिहारः। अनूतत्वादप्रमाणमिति चेदिति। धर्मिविशेषणत्वेनोपयुक्तानामपि पश्चान्निष्कृष्याभिधानं न दोषावहमिति भावः। उत्तरं किमिदमिति। नन्वर्थाप्रतिपादकत्वं प्रतिज्ञातमेतदेवानृतत्वं च हेतुरिति प्रतिज्ञाहेत्वोरर्थाभेद इत्यत आह। अनृतत्वं चेति ।। ५८ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ५९ ।। यत्पुनरुक्तमुदिते होतव्यमित्यादीनामेव परस्परव्याघात् इति तत्राह। उभयेति। (२६८ । १) विधिपरेषु वाक्येष्वेकैकेनैव वाक्येनोभयवाक्यार्थप्रतिषेधानभिधानान्नान्यथा नानाप्रामाण्यमित्यर्थः। यद्यपि चैको होमः समुच्चयेन तदा तदा न शक्यः कर्तुं तथा ऽपि विकल्प◌ेन करिष्यते बहुलं हि विकल्पो लोके ऽप्युपलभ्यते। वस्तु हि व्यवस्थितं न विकल्प्यते अनुष्ठाने चानागतोत्पाद्ये विधिप्रतिषेधविकल्पानामविरोधः स्वरूपानिष्पत्तेरिति। वाक्यार्थो न कर्त्तव्य इति। वाक्यं तन्न कर्त्तव्यमित्यस्यार्थः। कामतो वा प्रकल्प्येतेति। परस्परव्याहतार्थं प्रकल्प्येतेत्येर्थः। अभिहितंवेति। यदनेन वाक्येन स्वसामर्थ्येनाभिहितं तद्वा परीक्षकैरवधृयानूद्यते इदमनेन वाक्येनाऽभिहितमिति। निर्द्धारयति। अभिहितेति। विहितानुवादो वेति क्व चित्पाठः। विहितो होमस्तस्यानुवादः कालविशेषविधानायेति। विहितानुवाद एवन्याय्यः कालविशेषविधानाय न तु कालान्तरप्रतिषेधो ऽर्थः कल्प्यतइत्यर्थः ।। ५९ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ६० ।। एकादर्श सामिधेन्य उत्पत्तौ पठितास्तासां प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनं पञ्चदशारत्वं मन्त्रस्य प्रयोजनवतः साधयत्सप्रयोजनमिति ।। ६० ।। न्या. सू.

।। २ ।। १ ।। ६१ ।। ६२ ।। तदेवं वेदप्रापमाण्यहेतूनुद्धृत्य प्रामाण्यसम्भवहेतुः सूत्रकारेण वक्तव्य इति पूर्वं वार्त्तिकारः स्वत एव तावत्प्रमामाण्यसंभवे हेतूनाह। पूत्रकामेष्टीति। सौत्रं हेतुमवतारयाति समस्तानीति ।। ६१ ।। ६२ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ६३ ।। विधिर्विधायकः (सू. ६३) ।। तस्य व्याख्यानं यद्वाक्यमिति। चोदकं प्रवर्तकम्। अत्र चारोग्यकामः पथ्यमश्नीयादित्यादित्याद्युपदेशश्रवणसमनन्तरं पथ्याशने प्रवर्त्तमानमानं प्रयोज्यवृद्धमुपलभ्य बालस्तस्य प्रवृत्तिहेतुं प्रत्ययमनुमिमीते अस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तकप्रत्ययपूर्विका स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वान्मत्प्रवृत्तिवत्सचायमनुमाता व्युत्पित्सुः स्मात्मसिद्धमेव प्रवर्तकज्ञानमनुमिनोति, नादृष्टपूर्वं,प न हि स्वात्मनि पूर्वसिद्धे प्रवृत्तिहेतौ दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या। न चैष शब्दतव्या पारपुरुषाशयनिरुपाधिप्रवर्तकमात्रापूर्वप्रत्ययानात्मनि प्रवर्तकानवगतवान् येन तेषु प्रवर्तकत्वशङ्का ऽप्यवतरेत्। स्तन्यपानादिविषयककार्यप्रत्ययो ऽस्य प्रवर्तक इति चेत् ? किं पुनरेतत् कार्यमिति। पुरुषप्रयत्नः कृतिस्तव्याप्यत्त्वमिति चेत्। ननु कृतिरिति मानसी प्रवृत्तिः तदुपहितं कार्यं प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिफलं वा फलोद्देशेन पुरुषप्रवृत्तेः, तदवगमः प्रवृत्तिहेतुः। प्रवृत्त्यवगतिस्तर्हि प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तं भवति। (न चाननुविधेयो ऽश्रद्धेयः) न वाननुविधेयनियोगेष्वस्माकं व्युत्पन्नानां नास्ति प्रवृत्त्यवगमः न चास्मात्प्रवर्त्तेमहि। अपि चेयं प्रवृत्तिः प्रयत्नापरनामा इच्छाद्वेषयोनिरसति कारणे न स्वज्ञानमात्रादुदेतुमर्हति। न चेच्छाद्वेषावैव प्रवृत्तिहेतू लिङादिगोचराविति सांप्रतम्। तत्खलु लिङादिगोचरोव ऽभ्युपेयः। यत्स्वज्ञानेन प्रवर्तयति। न तु स्वसत्तया शब्दस्पवय ज्ञापकत्वादनुत्पादकत्वाच्च। न चेच्छाद्वेषौ स्वज्ञानेन प्रवर्तयतो यतः प्रवृत्तिं प्रति ज्ञानाय शब्दमपेक्षेयाताम्। अपि तु सत्तया तस्मात्तदेव लिङादेर्ज्ञाप्यम्। सत्यं ज्ञानमिच्छाद्वेषौ प्रसूते तत्र फलं निसर्गसुन्दरतया ज्ञातमात्मनीच्छां प्रसूते एवं तदुपायो ऽपि तत्तया ज्ञातः फलसम्बन्धादात्मनीच्छां, तस्माद् द्वयमवशिष्यते फलं तदुपायो वा, तत्र फलस्य यद्यपि स्वत एवेच्छादिविषयत्वं तथा ऽपि तद्विषयेच्छा न तत्र प्रवर्तयितुमर्हति तस्यायोग्यत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वानुपपत्तेः। न च फलागोचरेच्छा अन्यच्च तदुपाये स्वकार्यं प्रयत्नं जनयितुमर्हति इति प्रयत्नयोरेकविषयतया कार्यकारणयोः सम्प्रतिपत्तेः। न च तत्सम्बन्धात्तदुपायो नेष्यते येन फलेच्छाया एवोपायविषयप्रयत्नप्रसवहेतुत्वं कल्प्येत। यथा ऽऽहुः "अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति विप्रतिषिद्ध"मिति। तस्मादिष्यमाणमपि फलं प्रवृत्तिविषयत्वाभावान्नात्मनि स्वज्ञानेन प्रवर्तकं, तदुपायस्तु प्रवृत्तिविषयत्वादिष्यमाणत्वाच्च स्वज्ञानेन प्रवर्तकं इति युक्तमत्पश्यामः। बालानां तु स्तन्यादावपेक्षितोपायताज्ञानं प्राग्भवीयव्याप्तिग्रहणजनितसंस्कारानुवृत्तिवशादुत्पन्नव्याप्तिस्मरणानां तज्जातीयत्वलिङ्गज्ञानजमनुमानमेव। एतच्च पूर्वाभ्यात्यस्तस्मृत्यनुसन्धानादित्यत्रोपपादयिष्यते। अत एव प्रयोजनलक्षणं व्याचक्षाणेनोक्तं वार्त्तिककृता "इदं सुखसाधनमिति बुद्धा सुखावाप्तये यतते इदं दुःखसाधन मिति चावगम्य दुःखहानायेति"।। तस्मादपेक्षितोपायता प्रवर्तना स्वात्मनि सिद्धा वृद्धस्यापि प्रवृत्तिहेतुरित्यवगच्छति व्युत्पिसुर्बालः। सा च लिङादिश्रवणसमनन्तरमुपजायमाना लिङाद्यर्थ इति निश्चिनोति। न चापेक्षितोपायतामात्रं प्रवृत्तिहेतुः भवति हि यजमाननिर्वर्तिता कारीरी कृषीवलानामपेक्षितोपायो न चैते ऽस्यां प्रवर्तन्ते तस्याः सिद्धत्वात्। तस्मात्कर्त्तुरपेक्षितोपायता प्रवृत्तिहेतुरित्यास्थेयम्। न च सिद्धे कर्तृता ऽस्ति। यथा ऽऽह भगवान् जैमिनिः। "शास्त्रुलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्त्वा" दिति । लोके च क्रियैवापेक्षितोपायः शब्दार्थ इति तदनुसारेणाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादयो ऽपि वैदिका उपदेशाः क्रियामेवापेक्षितोपायमभिदधति। सा चेयमाशतरविनाशिन्यप्यवानतरापूर्वव्यापापवरा सती चिरभाविने ऽपि फलाय कल्पते। कृषिरिव निदाघसमयजन्मा हेमन्तसमयभाविने सस्यायेति। नापूर्वस्यात्रापेक्षितोपायत्वं कल्पयितव्यम्। भवतु वा तदेवापेक्षितोपायप्रवृत्तिहेतुस्तथा ऽपि कर्त्तुरपेक्षितोपायतालक्षणसमानोपाधिर्विधिशब्दस्तदेकोपाधिसम्बन्धात्क्वचित्क्रियायां क्व चिदपूर्वे प्रवर्तत इति न का चिद्दर्शनक्षतिः। तदेवमुपदेशे नियोज्यप्रयोजनकर्मणि व्युत्पन्नस्तानेव शब्दान् नियोक्तुं प्रयोजनकर्मण्याज्ञादौ प्रयुज्यमानानुपलभ्याध्येषणानुज्ञावाचकतवमप्यवगच्छति। अग्निहोत्रादिवाक्यानां तु नियोज्यप्रयोजनकर्मवाचिनामुपदेशत्वमेव। तस्माद्यद्यप्याज्ञाध्येषणामन्त्रणोपदेशाः सर्वे विधयस्तथा ऽपीहोपदेशो विधिरभिमतः तस्मात्सुष्ठूक्तं यद्वाक्यं विधायकमिति। कर्त्रपेक्षितोपायताज्ञापकमित्यर्थः। विधिस्तु नियोगो ऽनुज्ञा चेति भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे। विधिस्त्विति। (२६९ । ११) यदेतदग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्यमप्रवृत्तप्रवर्त्तकलक्षणम् कर्त्रपेक्षितोपायतां ज्ञापयद्विधिः तदेव तत्साधनद्रव्याद्यवाप्तिप्रवृत्तमनुजानाति। एतदुक्तं

भवताि ये हि द्रव्यार्जननियमविधयो ब्राह्मणस्य प्रतिगहादिनेत्येवमादयः ते च रागतो धनार्जने प्रवृत्तानां ब्राह्मणानां लौकिकानेकोपायप्रयुक्तौ सत्यां नियमपराः पुरुषार्था न क्रत्वर्थाः क्रतुविधयस्तु धनसाधनास्ते ऽनूदिताः पर्यवस्यन्तोप ऽपि न धनार्ज्जनं तन्नियमं वा प्रयुज्जते पुरुषार्थत्वेनैव तस्य प्रयुक्तत्वात् केवलमनुजानन्ति, तस्मात्तदेवाग्निहोत्रादिवाक्यमप्राप्ते ऽग्निहोत्रादौ विधिरन्यतः प्राप्ते साध्धने ऽनुज्ञेति सिद्धम्। समुच्चये वाशब्दः ।। ६३ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ६४ ।। स्तुतेरुपयोगद्वयं प्रवृत्त्या धर्मे कर्त्तव्ये विधिना प्रवृत्तौ कर्त्तव्यायां च सहकारिता, प्रशस्तमिति ज्ञात्वा प्रवर्तमानाः पुमांसः प्रवर्तन्तेतरां सा च प्रवृत्तिः श्राद्धस्य धर्मं प्रसूते नाश्राद्धस्य। तथा च श्रूयते--- "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेवास्य वीर्यवत्तरं भवतीति"। तत्र प्रवृत्तेः कार्ये सहकारितामाह। स्तूयमानमिति। विधेः कार्ये सहकारितामाह। प्रवर्तिका चेति। कथं परकृतिपुराकल्पावर्थवादाविति। चरकाध्वर्युपुरुषसम्बन्धश्रवणाद्वपाहोमपृषदाज्याभिधारणयोः क्रमभेदस्याप्राप्तस्य पुरुषविशेषधर्मतया विधायकं परकृतिवाक्यम्फ तथा बहिष्पवमानसामस्तोममन्त्रसम्बन्धस्य पूर्वकालपुरुषसम्बन्धितया श्रवणादिदानींतनपुरुषधर्मतया विधायकं पुराकल्पवाक्यं कस्मान्न भवतीति भावः। उत्तरम्। स्तुतिनिन्दावाक्येन कस्य चिद्विधेः शेषभूतेन सम्बन्धादिति। न तावदेतेषु वाक्येषु सिद्धाभिधायिषु विधिश्रुतिरस्ति। तत्र किमश्रूयमाणो विधिः कल्प्यतामाहो प्रतीतेन विधिनैकवाक्यतेति। तत्र कल्पनालाघवात्प्रतीतेन विधिनैकवाक्यतैव ज्यायसी--पूर्वपक्षे विधिकल्पना तदेकवाक्यताकल्पनमिति द्वयं कल्पनीयम्, उत्तरस्मिंस्तु एकवाक्यतामात्रमिति भावः। स्फुटतरस्तुतिनिन्दाप्रतीत्यभावाच्च परकृतिपुराकल्पयोः स्तुतिनिन्दाभ्यां भेदेनोपन्यास इति ।। ६४ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ६५ ।। विधि--वादः (सू. ६५) ।। विहितमधिकुत्य स्तुतिर्वोच्यते निन्दावेति। यथा ऽश्वमेधेन यजेतेति विधेरर्थवादो यो ऽश्वमेधेन यजेतेइति। किमर्थ ? स्तोतुं, तरति मृत्युं तरति पाप्मानमिति स्तुतिः उदिते होतव्यमित्यस्य विधेरर्थवादो यदुदिते जुहोतीति। किमर्थम्? निन्दितुं, श्यावो वा अस्याहुतिमभ्यवहरतीति निन्दा। प्रयोजनान्तरमाह। विधिशेषो वा ऽभिधीयतइति। यथा "यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो भवती"त्यादिभिरुत्पत्तिवाक्यैः षडङ्ख्यग्नेयादयो यागाः पौर्णमास्यमावास्याकालसम्बन्धा विहिस्तास्ते च विधय इष्टाभ्युपायतारूपाः स्ववाक्येे चेष्टमनासादयन्तः सापेक्षाः। एवमाघाराद्युत्पत्तिविधयोऽपि कालविशेषासम्बन्धा इष्टापेक्षा एव, तत्र 'य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एव विद्वानमावास्यां यजत'इति कालविशेषसंबन्धेनोत्पन्नानामाग्नेनयादीनामनुवादः। किमर्थं ? यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिविध्यपेक्षितेष्टसम्बन्धनियमार्थं, दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति षण्णामेवाग्नेयादीनां कालविशेषसम्बन्धोत्पन्नानूदितानां फलसम्बन्धो यथा स्याद् मा भूदाघारादीनां कालासम्बन्धेनोत्पन्नानामित्येवमर्थम्। अत आधारादयः 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग' मिति दर्शपौर्णमासाङ्गतयाऽवतिष्ठन्तइति सिद्धं भवति। सो ऽयं फलसम्बन्धनियमो विधिशेषः तदर्थमनुवाद इत्यर्थः। एवमग्निहोत्रं जुहोतीति विहितो होमोऽनूद्यते। किमर्थं ? दध्यादिगुणविशेषविधानार्थम्। दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिषु। सो ऽयं गुणविधिविधिशेषः इति प्रयोजनान्तरमनुवादस्याह। विहितानन्तरार्थ इति। यथा सोमो विहितो 'दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति'। एव 'मध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति'। विभागेना ऽर्थग्रहणात्प्रामाण्यं भवितुमर्हतीति। प्रामाण्यं भवतीत्यर्थः ।। ६५ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ६६ ।। नानु--त्तेः (सू. ६६) ।। भाष्योक्तमनुवादस्य प्रयोजनमविदुषः पूर्वः पक्षः ।। ६६ ।। न्या. सू. ।। २ ।। १ ।। ६७ ।। शीघ्र--षः (सू. ६७) वार्त्तिकं यथेति। (२७० । ५) यथा शीघ्रं गम्यतामित्युक्ते शीघ्रतरं गम्यतामिति न पुनरुक्तम्। तरपः क्रियातिशयप्रतीतेः एवं शीघ्रं शीघ्रं गम्यतामित्यभ्यासात्क्रियातिशयप्रतीतेः सकृदुच्चारिताच्चानवगतेः क्रियातिशयस्य प्रयोजनवानभ्यासः। क्रियाविशेषणातिशयो ऽपि क्रियातिशय एवेत्यर्थः। अवगतं तावच्छीघ्रं शीघ्रं गम्यतामित्य त्राभ्यासातिशयप्रतीतेरनुवादस्य विशेषः। पचति पचतीत्यादौ को विशेष इत्याह। कः पुनरसौ विशेषो यः पचति पचतीत्यादौ भवतीति। न च वक्तुरन्यथा प्रत्ययःप श्रोतुश्चान्यथा येन विप्रतिपत्तेः श्रोतुः प्रत्ययो भ्रान्त इति कल्प्येतेत्याह। यथा च श्रोतुरिति। एवमन्योव ऽपीति। यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादिरिति ।। ६७ ।। अनन्तरसूत्रावतारणपरं भाष्यं किं पुनः प्रतिषेधेति। तदनुभाष्य व्याचष्टे। किं पुनरिति। उत्तरं नेति। पृच्छति। कि कारणम्। उत्तरंव न साधनमन्तरेणेति। पुनः पृच्छति, कुतः तर्हीति। (२७१ । १) उतरं प्रमाणतः। पृच्छति। तत्किं प्रमाणम्। तत्र तावदद्वेप्रामाण्यसम्भावनायांप प्रमाणमाह। अर्थविभागवत्त्वम्। न त्वेतद्वेदप्रामाण्ये प्रमाणं बुद्धाबुद्धापदिप्रणीतेनागमेनार्थविभागवात अनैकान्तिकत्वात्। वेदप्रामाण्यप्रमाणं तु सूत्रोक्तम्--- मन्त्रा--त् (सू. ६८)

।। चशब्दः पूर्वहेत्वनुकर्षणार्य इति। पूर्वस्य प्रामापण्यसंभावनाहेतोरर्थविभागवत्त्वस्यानुकर्षणार्थः। संभावितो हि पक्षो हेतुना साध्यते न त्वसंभावितः। यथा ऽऽहुः "संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना। न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हत" इति ।। सूत्रं व्याचष्टे यथा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानीति। पुरुषस्य भगवतो वेदकारकस्य विशेषः प्रत्यक्षीकृतहेयोपादेयता तेद्धतुभूता भूतदया यथार्थचिख्यापयिषा च करणपाठवं चेति। विशिष्यते ह्यनेनैव पुरुषः पुरुषान्तरेभ्यो ऽनाप्तेभ्य इति। त्रिविधेन विशेषणेनेत्युपलक्षणं करणापाटवमपि द्रष्टव्यम्। एतदत्राकूतम्। अनन्तान्तर्गणिकसुखदुःखभेदवन्तः प्राणभृद्भेदा दृश्यन्ते। न चैषां वैचित्र्यं स्वाभाविकमिति तृतीये निवेदयिष्यते। न च दृष्टकारणमात्रनिबन्धनं तस्य दृष्टव्यभिचारत्वात्। तस्माद्दृष्टसहायमदृष्टमस्य वैचित्र्यस्य कारणं तच्चापूर्वमिति च धर्माधर्माविति चाख्यायते। तच्च कस्य चित्प्रत्यक्षं मन्वादेरित्युपपादितम्। तनुभुवनादिलक्षणस्य कार्यस्य कर्ता तन्निर्माणसमर्थः समस्तवस्तुतत्त्वज्ञः क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टः परमकारुणिकस्तनुभुवनादेरेव कार्यादनुमीयते इति चतुर्थ उपपादयिष्यते। सो ऽयमात्मीयहिताहितप्राप्तिपरिहारोपायानविदुषः प्राणिनः पश्यन् प्रत्युतानेकविधदुःखदहनदह्यमानानवलोकयन् कथं न तप्येत तप्यमानो वा हिताहितपरिहारोपायतत्त्वं विद्वान् कथं नोपदिशेत् अन्यथोपदिशेद्वा। तस्मादनेन परमकारुणिकेन पृथिव्यादि सृष्ट्वा प्रजापश्चतुर्विधास्ताभ्यो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपाय उपदेष्टव्यः। न ह्ययमनुपदिश्य स्थातुमर्हति। प्रजानां पितृकल्पस्य चास्योपदेशो देवर्षिमनुष्यगोचरश्चातुर्वर्ण्येन चातुराश्रम्येण चाऽऽदराद्ग्राह्यः। धार्यश्च हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायानुष्ठानाय। तस्माद्यो वर्णाश्रमाचारव्यवस्थापक आगमो महाजनपरिगृहीतः स तत्प्रणीत आप्तोक्तत्वात्प्रमाणं मन्त्रायुर्वेदवाक्यवदिति संप्रसाध्यते। कतमो ऽसावागम आप्तोक्तः किं शाक्यभिक्षुकदिगम्बरसंसारमोचकादीनामागमाः किं वा वेदा इति। तत्र शाक्याद्यागमानां बुद्धर्षभादयः प्रणेतार इति स्फुटतरमस्ति स्मरणं न तूक्तलक्षण ईश्वरस्तेषां कर्त्तेति। न चैते शौद्धोदनिप्रभृतयः तनुभुवनादीनां कर्तारो येन सर्वज्ञा इति निश्चीयेरन् तदुपायानुष्ठानेन तु संभाव्येतैषां सर्वज्ञता न च सम्भावनामात्रेण तत्प्रणीतेष्वागमेष्वाश्वासः प्रेक्षावतां भवितुमर्हति। न चैतेषामागमा वर्णाश्रमाचारव्यवस्थाहेतवः नो खलु निषेकाद्याः क्रियाः श्मशानान्ताः प्रजानामेते विदधति। न हि प्रमाणीकृतबौद्धाद्यागमा अपि लोकयात्रायां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणनिरपेक्षागममात्रेण प्रवर्त्तन्ते। अपि तु ते ऽपि सावृतमेतदिति ब्रुवाणा लोकयात्रायां श्रुत्यादीनेवानुसरन्ति। तस्मादभवतु वेदेषु जगन्निर्मातृकर्तृकत्वस्मृतिः मा वा भूद् तएव त्वीश्वरप्रणीता इति पश्यामः। न ह्येते चैत्यवन्दनादिवाक्यवदन्यकर्तृकाः स्मर्यन्ते। न चान्य आगमो लोकयात्रामुद्वहन् महाजनपरिगृहीत ईश्वरप्रणीततया स्मर्यमाणो दृश्यते। न चेश्वरो ऽनुपदिशन्नवस्थातुमर्हतीत्युक्तं, तत् पापरिशेष्याद्वेदा एव सकललोकयात्रामुद्वहन्तो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायमुपदिशन्त इश्वरप्रणीता इत्यवगच्छामः। तथा ह्यतएव त्रैवर्णिकैरद्ययावत्प्रयत्नेन गृह्यन्ते धार्यन्ते च। तदर्थपालनायां च महर्षिपरंपराभिरङ्गोपाङ्गेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि प्रणीतानि। बुद्धादिवाक्यानि तु न लोकयात्रामुद्वहन्ति। न च तत्र लौकिकानामविगानं, न च विगायतां सांवृत्तमित्युक्त्वा ऽपि तदर्थानुष्ठानम्। तस्माद्विगानात्कैश्चिदेव म्लेच्छादिभिर्मनुष्यापसदैः पशुप्रायैः परिग्रहान्नैतेषामाप्तोक्तत्वसंभवः। न चैतेषां मन्वादिवाक्यवद्वेदमूलकतया प्रामाण्यमिति सांप्रतम्। अध्येत्रध्यापयित्रनुष्ठानकर्तृसामान्यस्य वेदमूलकत्वानुमानलिङ्गस्य स्मृतिवेदयोरिव बुद्धादिवाक्येष्वभावात्। तत्सर्वज्ञत्वसंदेहेन चानुभवमूलकत्वाऽनिश्चयात्। मन्त्रायुर्वेदेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितप्रामाण्येषु वैदिकशान्तिकपौष्टिकादिकर्माभ्यनुज्ञानात्। रसायनादिक्रियारम्भे च वेदविहितचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तोपदेशादायुर्वेदेनाप्याप्तप्रणीतेन वेदानां प्रामाण्यमप्रभ्युपेयते। तत्सिद्धमाप्तप्रणीता वेदाः प्रमाणमिति। अभ्युच्चयमात्रं तु कारीर्यादिषु संवाद इति। एतदेवाऽभिप्रेत्य वार्त्तिककार प्रयोगमाह। अस्य प्रयोगः प्रमाणं वेदवाक्यानीति। प्रयोगान्तरमाह। एककर्तृकत्वेनेति। मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि सर्वज्ञकर्तृकाणि महाजनपरिग्रहे सति अलौकिकार्थप्रतिपादकत्वात्। यानि तु न सर्वज्ञपूर्वकाणि तानि नैवंरूपाणि यथा वातपुत्रीयवाक्यानीति व्यतिरेकी हेतुः। यथा च बुद्धादिवाक्यान्यलौकिकान्यपि न महाजनपरिगृहीतानि तथोक्तमनन्तरमेव। मन्त्रायुर्वेदवाक्यानां च सत्यपि प्रवृत्तिसामर्थ्ये तासां तासामौषधीनां तत्संयोगभेदानां च तत्तदक्षरावापोद्धारभेदवस्य च नासर्वज्ञः सहस्रेणापि पुरुषायुषैः शक्तः कर्त्तुं प्रथममन्वयव्यतिरेकौ। न चानिदंप्रथमता तत्परिहारः सर्गादौ तदसंभवात्। सृष्टिमहाप्रलयौ चानुमानागमाभ्यामुपपादयिष्येते इति सर्वं रमणीयम्। तदेवं सर्वज्ञपूर्वकत्वे सति सिद्धमाप्तोक्तत्वेन मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यमोदनार्थी पचेदिति लौकिकवाक्यवदिति। यदि न नित्यानि कथं प्रमाणम्। अनित्यत्वे हि पुरुषाणां

विचित्राचिसंधित्वेन भ्रमशङ्का न च शक्याऽपाकर्त्तुं, तस्मादपौरुषेयत्वमेव पुरुषाश्रयान्दोषानपाकुर्वद्वेदप्रामाण्यवस्थापकमिति भावः। उत्तरं प्रतिपादकत्वादिति। आप्तोक्तत्वेनानित्यस्यापि निश्चायकत्वादित्यर्थः। के चित्त्विति। (२७२ । ५) प्रमालक्षणामर्थक्रियां कुर्वत्प्रमाणं, न च नित्यस्यार्थक्रियाऽस्ति तस्मान्न प्रमाणमित्यर्थः। निराकरोति। तत्तु न सम्यगिति पश्याम इति। यथा च नित्यस्याप्यर्थक्रियासम्भवस्तथा तृतीये वक्ष्याम इति भावः। आत्मा चेति प्रमाहेतुतामात्रविवक्षया न तु करणत्वाभिप्रायम्। प्रमाणशब्दस्येति। अत्रापि न करणत्वविवक्षया किं तु प्रमानहेतुमात्रविवक्षयेति द्रष्टव्यम्। इतरवस्तुसाधकत्वेनेति। इतरस्य परमाणुगतस्यैव मूर्त्तत्वादेः साधकत्वेनेत्यर्थः। तदेवमेकदेशिमतमपाकृत्य स्वमतमाह। तस्मादिति। स च संसारानादित्वादिति। (२७३ । १७) यद्यपि वर्णपदवाक्यानि प्रत्युच्चारणमन्यानि यथा ऽपि गत्वादिसामान्यावच्छिन्नानां गकारादीनां तत्समूहानां च वाक्यानां शक्यो गोत्वादिसामान्यावच्छिन्नाभिः शाबलेयादिव्यक्तिभिरेव संकेतो ग्रहीतुमिति भावः। मन्वन्तरेति। महाप्रलये त्वीश्वरेण वेदान् प्रणीय सृष्ट्यादौ सम्प्रदायः प्रवर्त्यत एवेति भावः। शेषं भाष्यं वार्त्तिकं चातिरोहितार्थमिति ।। ६८ ।।

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां

द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निद्धठ्ठड़१४;नकम्।

* * * * * * *